

ГЕОГРАФІЯ ПОЧАТКОВОЇ РУСІ ЗА СХІДНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Давню дискусію медієвістів про початки русі* й локалізацію її території супроводжують не завжди професійні, проте, зазвичай, дуже наполегливі намагання розглянути відомі за писемними джерелами географічні факти та топонімічні орієнтири через призму етимологічних теорій. Такий підхід притаманний також чималому переліку праць, автори яких аналізують групу східних джерел із відомостями другої половини IX – початку X ст. про три групи русі й центри їхньої адміністративної і торговельної активності. Локалізація зазначених осередків традиційно спирається на сприйняття зовнішньої звукової подібності їх реконструйованих етимонів із власними назвами населених пунктів чи місцевостей, що їх віднаходять у географічних реаліях різних історичних періодів.

Спроби виявлення відповідного астіоніма на давніх чи сучасних географічних картах зіштовхуються із низкою перепон об'єктивного та суб'єктивного характеру. Об'єктивною причиною, здатною стримувати локалізацію трьох центрів русі, є неоднозначність самих текстів, передовсім різночитання варіантів вжитих назв, віднайдених у різночасових арабських й перських джерелах. Не завжди достатньо вимовними виявляються також й інші топоніми, які слугували для автора повідомлення і його переповідачів орієнтирами при поясненні географії розселення русі.

Суб'єктивні фактори виступають достатньо традиційними, зокрема, – наукова інерція. Думка авторитета, висловлена побіжно у XIX ст., за відсутності текстологічних підстав, з часом нерідко здатна набувати статусу наукової аксіоми. Спонукальним мотивом для пошуків трьох центрів русі стає політизація теми, коли ототожнення котрогось із центрів зі знаним осередком на Дніпрі, Волхові чи Волзі стає справою престижу, самоціллю, мета якої – фіксування причетності певної території до політоніму ‘русь’. Задля її досягнення під сумнів здатні ставитися виразні географічні відсилання джерела та заперечуватися згадані у ньому просторові орієнтири.

Пропоноване дослідження має на меті розглянути проблему локалізації трьох груп початкової русі, спираючись на топонімічні роз'яснення та територіальні й адміністративні координати документів у їхніх різночитаннях і варіантах. Автор виходить із постулату, що жодні сучасні етимологічні виклади будь-якої повноти не можуть підважувати чи заперечувати свідчення джерела, що, як не прикро, стало нормою для дослідників згаданої групи писемних переказів. Результати етимологічних розвідок можуть слугувати лише

*Термін ‘русь’ (інакше – руси) вживається для позначення етно-соціальної спільноти Східної Європи IX–X ст.

допоміжним інструментом у процедурі географічної локалізації топонімів, яка повинна спиратися на фактичну інформацію східних авторів.

Варіанти розповіді про три групи русі та їхня інформативність

Джерелом повідомлень про три групи русів вважають працю перського вченого-енциклопедиста й географа ал-Балхі (бл. 850 р. – 30-ті роки X ст.). Незадовго до смерті, бл. 920–921 рр., він написав географічний трактат “Сувар ал-пкалім” (“Карта кліматів”). Уривок тексту ал-Балхі про русів в оригіналі не зберігся, проте його опрацював та доповнив новими матеріалами виходець з Південного Ірану ал-Істахрі. Вважається, що ця нова редакція поширилася серед наступних поколінь мусульманських географів.

Основні джерела зі звісткою про три групи русі систематизував Анатолій Новосельцев, який у російському перекладі опублікував шість таких фрагментів¹. Найстаршим з них є уривок твору арабського географа ал-Істахрі (I) (близько 849–850–934) “Кітаб ал-масалік ва-л-мамалік” (“Книга шляхів та країн”), написаного в 930–933 рр. Його друга, перероблена редакція, створена зусиллями учнів ал-Істахрі, датується 950 р. А. Новосельцев переклав з арабської фрагмент за виданням Міхаеля Яна де Гюе в серії “Bibliotheca Geographorum Arabicorum” (BGA. – 1870. – Т. 1).

Редактором і – якоюсь мірою – учнем ал-Істахрі був географ та мандрівник X ст. Ібн Хаукал. Друга за часом версія повідомлення про три групи русів (II) збереглася у його однойменній книзі “Кітаб ал-масалік ва-л-мамалік”, опрацьованій у 50–60-х роках X ст. й переробленій у другій редакції близько 977 р. Переклад з арабської А. Новосельцева виконано за виданням Йоганнеса Гендріка Крамерса (BGA. – 1938–1939. – Т. 2, fasc. 1–2).

Від ал-Балхі, ал-Істахрі чи в Ібн Хаукала частину відомостей про русів запозичив анонімний перський автор третього за віком тексту (III), відомого під назвою “Худуд ал-‘алам мін ал-машрік іла-л-магріб” (“Межі світу від сходу до заходу”), написаного близько 982 р. А. Новосельцев переклав уривок з перського Аноніма за фототипічним виданням Васілія Бартольда 1930 р.

Повідомлення ал-Істахрі лежить також в основі фрагменту про три групи русі з “Кітаб-е тарджумай-е ал-масалік ва мамалік Абу-л-Хасан бін Са’ад бін Мухаммед ал-Надживані (ал-машхур) бі Ібн ал-Саваджі” (IV) (“Книга – переклад (книги) шляхів і країн, (яку склав) Абу-л-Хасан бін Са’ад бін Мухаммед ал-Надживані, (відомий) як ал-Саваджі”). Разом зі свідченнями ал-Істахрі у цьому перському рукописі зі збірки Інституту східних рукописів РАН (Рук. С–610) збереглися пізніші відомості XI–XII ст.

Варіант розповіді про три групи русі є також у географічному трактаті придворного географа сицилійського короля Роджера II – ал-Ідрісі (1100–1165), відомому під назвою “Нузхат ал-муштак фі Іхтірак ал-афак” (“Відрада того, хто пристрасно бажає перетнути землю”), званому також як “Книга Рожера” (після 1138 р.). У перекладі А. Новосельцева опубліковано два варіанти тексту ал-Ідрісі: за виданням Александра Сейшпеля 1896 р. (V) та за рукописом Російської національної бібліотеки (ГНБ. – Ар.н.с. 176) (VI).

Найстарший збережений текст про три групи русі з праці ал-Істахрі (I) (українською мовою перекладено за публікацією А. Новосельцева – Ю. Д.) має такий вигляд: “Руси. Їх три групи (джинс). Одна група їх найближча до Булгара, і

¹Новосельцев А. П. Восточные источники о нерусское государство и его международное значение. – Москва, 1965. – С. 355–419.

цар їх сидить у гóроді, званому Куїаба, і він (гóрод) більший за Булгар. І найвіддаленіша з них група, звана ас-Славїя, і (третья) група їх, звана ал-Арсанїя, і цар їхній сидить в Арсі. І люди для торгівлі прибувають в Куїабу. Що ж стосується Арси, то не відомо, щоби хто-будь з чужоземців досягав її, оскільки там вони (мешканці) вбивають всякого чужоземця, що приходить у їхню землю. Лише самі вони спускаються по воді й торгують, але не повідомляють нікому нічого про справи свої і свої товари і не дозволяють нікому супроводжувати їх і входити в їхню країну. І вивозяться з Арси чорних соболів і олово (свинець?). І руси – народ, що спалює своїх мертвих... і одяг їхній – короткі куртки... і ці руси торгують з Хазарами, Румом (Візантією) і Булгаром Великим, і вони межують із північними околицями Рума, їх так багато і вони настільки сильні, що наклали данину на прикордонні з ними райони Рума, внутрішні булгари є християнами”². Цей та інші п’ять текстів використовуватимемо далі у коротких витягах, супроводжуючи, для зручності, цитати нумерацією, відповідно до їх хронологічної послідовності (I–VI).

Датування повідомлення про три групи русі

Цитований давніший текст ал-Істахрі датується початком 30-х років X ст. Створення трактату ал-Балхі “Карта кліматів”, який слугував для ал-Істахрі протографом, віднесено до початку 20-х років X ст. Проте інформація про русів та їх поділ на три групи дещо старша. Нижню часову межу задає прикінцева фраза цитати (I) – “внутрішні булгари є християнами”³. Тут може йтися про хрещених дунайських болгар, що прийняли християнство як офіційну релігію за часів хана Бориса у 864 р. Ця сентенція мала би бути вже у протографі, адже вона, окрім того, збереглася у Ібн Хаукала (II) – “І булгари внутрішні – християни та мусульмани”⁴ та тексті ал-Саваджі (IV) – “А внутрішні булгари – християни”⁵.

У вирішенні питання про згаданих в ал-Істахрі внутрішніх болгар доречно відкликатися до фрагменту викладу “Про церемонії” Константина Багрянородного, який проаналізував Александр Назаренко. Він звернув увагу на болгарську соціальну термінологію за протокольними формами, що використовувалися у Константинополі під час зустрічі болгарських послів, де фігурують “внутрішні та зовнішні бояри”. Внутрішніми боярами називали столичних, а зовнішніми – тих, виконували свої функції за межами столиці, у регіональних центрах⁶. Тому фраза “внутрішні булгари є християнами” свідчить про ранній етап після офіційного хрещення болгар, незабаром після 864 р., коли кочова знать за межами столиці чи поза її близькою округою чинила опір евангелізації з центру. Після придушення повстання боїлів, незадоволених політикою християнізації, хан Борис (Михаїл) наказав стратити представників 52-х знатних родів та осліпити свого сина Володимира-Расате, який очолював заколотників.

Ібн Хаукал (II), приймаючи внутрішніх болгар за волзько-камських, додає, що вони не лише християни, а й мусульмани. Про мусульман писав також анонімний автор “Худуд ал-алам” (III) – “Куїа.а – гóрод русів, найближчий до мусульманів”⁷, замінивши цією фразою свідчення інших текстів (I, II, IV) про те, що одна з трьох груп русі з центром у Куїабі розташована найближче

² Там же. – С. 411–412.

³ Там же. – С. 412.

⁴ Там же.

⁵ Там же. – С. 413.

⁶ Назаренко А. В. Н ЕЕΩ ΡΩΣΙΑ: К поли-

тической географии древнерусского государства середины X века // Gaudeamus igitur. Сборник статей к 60-летию А. В. Подосинова. – Москва, 2010. – С. 296–297.

⁷ Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 412.

до столиці Волзької Булгарії – Булгара. Волзька Булгарія прийняла іслам як офіційну релігію у 922 р. Ал-Балхі завершив свій трактат у 920–921 рр., тому залишається невідомим, чи він сприймав волзьких булгарів мусульманами. У дещо пізнішій компіляції ал-Істахрі (I), яку використав також Ібн Хаукал (II), у Булгарі вже згадана соборна мечеть: “Булгар – назва області та міста. Вони мусульмани, і в місті є п'ятнична мечеть”⁸.

Певну плутанину до питання про розмежування автентичних свідчень ал-Балхі від власних думок ал-Істахрі (I) вніс Авраам Гаркаві, який під іменем ал-Балхі вмістив переклад з Берлінського рукопису ал-Істахрі, а уривки того самого твору, перекладені за виданням Йоганна Мьоллера, подав уже як текст самого ал-Істахрі⁹. До того ж, Павло Смірнов, привернувши увагу до цієї обставини, вважає, нібито повідомлення про три групи русі з'явилося вперше не в ал-Балхі, а трактаті ал-Джейхані принаймні на десятиліття старшому¹⁰. Давніше й А. Гаркаві допускає, що ал-Істахрі, Ібн Хаукал та ал-Ідрісі оповідь про три групи русі запозичили від ал-Джейхані¹¹. Його трактат, написаний у 900 чи 907 р., не дійшов до нас, але відомий під такою самою назвою (“Книга шляхів та країн”)¹², як і твори ал-Істахрі (I) та Ібн Хаукала (II). Верхня хронологічна межа появи свідчень про три групи русі хоч і не набагато, але, все ж, старша за дату навернення волзько-камських булгарів до мусульманства.

Датуючі вказівки, що виходять за межі фрагментів про три групи русі, здатні базуватися на свідченнях інших джерел, тому їх не можна сприймати надто довірливо. Наприклад, аналізуючи вступну частину розділу про русів у анонімному творі “Худуд ал-алам”, А. Новосельцев звертає увагу, що їхніми сусідами названо печенігів й зовсім не згадано угорців, які, очевидно, на час укладення тексту вже перекочували до Паннонії. Захоплення Паннонської рівнини датують 895 р., що стало можливим після того, як угорці розгромили залишки Великоморавської держави. Цей вступ, на думку російського дослідника, базується на даних X ст.¹³ Натомість інформація повідомлення про три групи русі припадає на 50–80-ті роки IX ст. – час літописних князів Аскольда та Діра, які здійснили похід на Константинополь у 866 р.¹⁴ Беручи до уваги наявність у кількох текстах (I, II, IV) згадки про внутрішніх хрещених булгар, яка задає нижньою хронологічною межею 964 р., є усі підстави датувати свідчення про три групи русі періодом від другої половини 60-х років IX ст. до початку X ст.

Характеристика групи русі з центром у Куйабі

В аналізованих текстах йдеться про три групи русі, кожною з яких володіє окремих зверхник (цар) з резиденцією, відповідно, в Куйабі, Славі та Артї/Арсї. Для характеристики цих пунктів приймаю українською термін ‘г’ород’ у значенні укріпленого місця. Залучений термін застосовує і А. Новосельцев, з тією різницею, що в російській мові йому відповідає українське значення “місто”. У літературі прижився нейтральний зворот “три центри русі”, під яким

⁸ История татар с древнейших времен в семи томах. – Казань, 2006. – Т. 2: Волжская Булгария и великая степь. – С. 751.

⁹ Смірнов П. Волзький шлях і стародавні руси (нариси з руської історії VI–IX вв.). – Київ, 1928. – С. 164, прим. 1.

¹⁰ Там само. – С. 162.

¹¹ Гаркави А. Я. Дополнения к сочинению “Сказания мусульманских писателей о сла-

вяхах и русских”. – Санкт-Петербург, 1871. – С. 39, прим. XXIX.

¹² Мишин Д. Е. Джайхани и его “Книга путей и государств” // Восток / Oriens. Афроазиатские общества: история и современность. – Москва, 2009. – № 1. – С. 33–44.

¹³ Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 379.

¹⁴ Там же. – С. 415.

розуміються адміністративно-територіальні центри згаданих угруповань. Практика використання терміну 'центри' стосовно самих груп є, як зазначав А. Новосельцев, неправомірною. В арабських текстах їх названо терміном 'сінф' (множ. 'існаф'), який передається поняттями вид, група, клас чи категорія. В перських перекладах використано термін 'гороух' – група, вид. Під ними А. Новосельцев вбачав не тільки само родоплемінне об'єднання, а й водночас ще також певну територію із вказаним центром (городом)¹⁵. Ал-Істахрі вживав при цьому слово 'джинс', яке в арабській мові може позначати як вид, так і плем'я чи рід. Російський історик віддавав перевагу першому значенню¹⁶.

У всіх текстах першою названо групу русі з центром, званим Куяба (I, II, V), Куя.а (III), Ку.а.на (IV) або Кукіана (VI). У двох версіях (I, II) збереглася вказівка про неї як "найближчу до Булгара". Ал-Саведжі (IV) вмістив її "близко до Булгара". В "Худуд ал-алам" (III) найближчим до мусульманів виявляється не сама група, а її центр – Ку.а.на й додано, що Куя.а – це приємне місце, звідкіля вивозять різні хутра та цінні мечі.

Старші тексти не донесли назви першої групи русі з центром у Куябі, відомої тільки для двох інших угруповань. Лише в ал-Ідрісі (V) групі з центром у "Кукіані" присвоєно назву 'рус' – "Одна група їх називається рус"¹⁷, в рукописі ГПБ (VI) трансформовану на 'равас' – "Одна група їх називається Равас"¹⁸. Попри насторожене наставлення А. Новосельцева до цього свідчення, відсутнього у старших версіях, жодних підстав не довіряти йому немає. Тим паче, що центр цієї групи, відомий під назвами 'Куяба', 'Куя.а', 'Ку.а.на' чи 'Кукіана', зазвичай, співвідносять із Києвом.

Наукову традицію ототожнення Куяби з Києвом, заклав на початку ХІХ ст. Христіан Френ¹⁹, й надалі вона, загалом, утвердилася у науці. Проте звучали й альтернативні ідеї. Так, Дмитрій Щеглов переконував, що країна русів знаходилася на Волзі – вище Булгарії, у безпосередньому сусідстві з нею. Він допускав можливість ототожнення з Куябою Мурома чи іншого міста на нижній Оці або Середній Волзі, наприклад, – Городця на Волзі чи гаданого гіпотетичного попередника Нижнього Новгорода²⁰. Подібно й Конрад Міллер закладав розташування усіх трьох груп на верхній Волзі й локалізував Кукіану в Костромі чи за її межами²¹. Ці пропозиції виводяться від дуже непевної вірогідності існування якихось давніших попередників знаних пізніх населених пунктів Поволжя; до того ж, їх причетність до русі нічим не доведена.

Близьких поглядів притримувався також П. Смірнов, на думку якого Куяба теж мала б знаходитися на Волзі поблизу від кордонів Камської Булгарії, за 500–600 верст від Булгара, на місцині, де нині Нижній Новгород, Балахна або Городець²². У своїх здогадах він виходив від градусної сітки, що її уклали східні мандрівники й учені для різних пунктів Східної Європи, користаючи безпосередньо із вказівок арабського історика та географа Абу-ль-Фиди (1273–1331):

¹⁵ Там же. – С. 414–415.

¹⁶ Там же. – С. 384, прим. 167.

¹⁷ Там же. – С. 413.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Frähn C. M. Ibn-Foszlan's und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit. – St. Petersburg, 1823. – P. 145–162.

²⁰ Щеглов Д. Первые страницы русской истории (Опыт проверки важнейших исследований касательно начала русского

государства) // Журнал Министерства народного просвещения. – Санктпетербург, 1876. – Ч. 184: март–апрель. – С. 259–269; – Ч. 185: май. – С. 1–29.

²¹ Miller K. Mappae Arabicae: arabische Welt- und Länderkarten. – Stuttgart, 1927. – Bd. 2: Die Länder Europas und Afrikas im Bilde der Araber. – P. 154.

²² Смірнов П. Волзький шлях... – С. 162–222.

“країну русів Абульфеда приміщує під 57°32' довжини, тоб-то на півградуса на схід од міст східньої частини Тавриди, й під 56° північної широти, тоб-то на північ од міста Булгара або гирла Ками”²³. Дослідник виходив від хибного переконання про градусну сітку Абу-ль-Фиди як нібито узагальнення давньої традиції описів території русі, що не відображає східноєвропейських реалій XIV ст., коли вже добре було знане Владимиро-Суздальське князівство, а на історичну арену поступово виходило князівство Московське. Проте міркування П. Смірнова виводяться винятково від географічних та картографічних трактувань пізніших авторів. Така методика є інтерпретацією інтерпретованого.

Ототожнення Куїаби з Києвом вважала непорозумінням Галі Корзухіна: “Название этого города в форме Куяба, принятое в русской исторической литературе и отождествленное с Киевом, выбрано произвольно из десятка других разночтений и только потому, что оно наиболее созвучно с названием Киев. Во-вторых, весь комплекс сведений, сообщаемых арабскими географами о так называемых трех центрах Руси, связан не с Поднепровьем, а с Поволжьем”²⁴. Остання фраза розходиться з дійсністю акурат діаметрально. Згаданий “весь комплекс сведений” насправді виявляється одинокою короткою фразою: група русі з центром у Куїабі “найближча до Булгара”. Така вказівка доводить, що інші дві групи розташовувалися від Булгара далі, ніж Куїаба, але не дає жодних підстав для категоричного визнання, нібито “отождествление Киева с Куябой арабских источников является сплошным недоразумением”²⁵. Достатнім доказом для цього твердження Г. Корзухіна визнала відсутність скарбів кувачних монет, прихованих на теренах Середнього Подніпров'я уподовж VIII ст., у той час, як основна маса скарбів VIII–IX ст. (39 скарбів та чимала кількість окремих монет) знайдена на Оці, у Волго-Окському межиріччі, на Молозі та Шексні, водорозділі Дніпра, Волги та Західної Двіни, коло оз. Льмень, на р. Великій, у Старій Ладозі та в Приладожжі. Проте автори таких розмірковувань недобачають важливого свідчення Ібн Фадлана: “Дирхеми русів – сіра білка без шерсті, хвоста, передніх і задніх лап, і голови, [а також] соболі. Якщо будь-чого не вистає, то від того шкірка стає бракованою [монетою]. Ними вони здійснюють обмінні угоди і звидні їх не можна вивезти, так що вони їх віддають за товар”²⁶. Ігноруючи цей очевидний факт, Г. Корзухіна зробила висновок, нібито в зазначений період міжнародні торговельні маршрути мали оминати Середнє Подніпров'я.

Подібні узагальнення, як слушно зауважив Олексій Толочко, не пояснюють, чому “Среднее Приднепровье, единственная территория, которая когда-либо будет называться “Русской землей”, оказывается далекой периферией важных и значительных “процессов”, совершающихся на волжском пути”²⁷. До того ж, без відповіді залишається питання, чому вже з Києва русам доводиться “повторно” підпорядковувати собі “колишні” землі, поширюючи мечем свою владу на північ та північний схід²⁸.

З приводу локалізації Куїаби висловився й Вадім Вілінбах, який доводив, що під цією назвою необхідно вбачати історичну область Польщі – Куяви (“Polskie terytorium plemienne Kujawy”)²⁹, розташовану в басейні середньої Вісли

²³ Смірнов П. Волзький шлях... – С. 194.

²⁴ Корзухина Г. Ф. Русскиеклады IX–XIII вв. – Москва; Ленинград, 1954. – С. 34.

²⁵ Там же.

²⁶ Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Статьи, переводы и комментарии. –

Харьков, 1956. – С. 141–142.

²⁷ Толочко А. П. Очерки начальной Руси. – Киев; Санкт-Петербург, 2015. – С. 174.

²⁸ Там же. – С. 174–176.

²⁹ Wilinbachow W. B. Przyczynek do zagadnienia trzech ośrodków dawnej Rusi // Mate-

та верхньої Нотечі. На такий спосіб прирівняно назву населеного пункту (астіоніма) до назви території (адміністративного хороніма). Як уже йшлося, група (територія) з центром у Куйабі мала, найвірогідніше, назву 'рус' (зіпсоване – 'равас'), донесену в списках викладу ал-Ідрісі.

Щодо можливості локалізації Куйаби на теренах Середнього Подніпров'я скептично висловилася також Дар'я Смоктіна. У дослідженні, присвяченому з'ясуванню місця розташування Арти (Арси), вона зазначила: "*К ее локализации на Днепре и отождествлению с Киевом все же следует отнестись критически*"³⁰. Правда, якихось аргументів, здатних свідчити на користь цієї думки, не наведено. До розташування центрів русі за текстом ал-Ідрісі вдавалася також Светлана Браташова, відрізняючи при цьому Русь Придніпровську від Тюркської Русі й ув'язуючи згадку про три групи русі саме з руссю тюркською. На цій підставі Кукіану ал-Ідрісі було ототожнено з городищем Укек на південній околиці Саратова³¹. Проте арабський історик цілком довільно залучив архаїчну інформацію про три групи русі до власного тексту, подаючи її так, начебто вона мала стосуватися власне його часів. Повідомлення ал-Ідрісі нібито Кукіана належить до міст землі Булгар та твердження про русів як тюркське плем'я походять з інших джерел. Практика використання цієї інформації задля реконструкції етнополітичної ситуації другої половини IX ст. з наукового огляду, найочевидніше, некоректна. Тому вартісним і гідним уваги джерелом про географію початкової русі можуть слугувати лише ближчі до автентичного переказу фрагменти, що їх свого часу виокремив А. Новосельцев.

Перелічені пропозиції ставити під сумнів тотожність Куйаби з дніпровським Києвом не мають під собою реального підґрунтя. Фіксування на карті найдавніших згадок про русів показує їхні координати, переважно розташованими на висоті чи південніше самого Києва, тобто 50°27' широти. Найдалше на захід знаходиться Інгельхайм/*Ingelheim am Rhein* (49°58'), куди, за повідомленням Бертинських анналів, до двору Людовика Благочестивого 839 р. прибули послы кагана народу 'рос'. Не можна оминати також і колишнє містечко Раффельштеттен, розташоване на території сучасного австрійського Астена (48°13') у Середньому Подунав'ї. У Раффельштеттенському митному статуті 906 р. під ім'ям ругів згадані купці-руси, які разом з чеськими купцями приходили торгувати з Праги (50°05').

Свідченням південного напрямку активізації русі в басейні Чорного моря є похід 860 р. на Константинополь, зафіксований у двох гоміліях константинопольського патріарха Фотія. З цим походом пов'язують також звістку про напад русі на Амастриду у Пафлагонії (південне узбережжя Чорного моря), єдина згадка про який збереглася у "Житті святого Георгія Амастридського". З ранніх свідчень мусульманських авторів варто відзначити повідомлення ібн Хордадбеха (бл. 820 – бл. 912-913), перша редакція "Книги шляхів та країн" якого датується 846–847 рр. У ній йдеться про руських купців, названих тут "видом слов'ян", які торгували з Візантією й заходили через Хозарію на південне

riały Zachodnio-Pomorskie. – Szczecin, 1961. – Т. 7. – С. 517–530.

³⁰ Смоктіна Д. В. Арса: место на карте (к вопросу о локализации третьего центра Руси) // Вестник Томского государственного университета. – Томск, 2008. – № 2(3). – С. 5–17.

³¹ Браташова С. А. Урбосеть Руси по трактату ал-Идриси 1164 года // Историческая урбанистика: прошлое и настоящее города. Сборник научных статей Всероссийской конференции с международным участием (г. Сургут, СурГУ, 14 ноября 2014 г.). – Курган, 2015. – С. 143–158.

узбережжя Каспію, звідкілья досягали Багдада. Розповідь із “Записки” Ібн Фадлана про торгівлю русі у Булгарі на Волзі належить до 921–922 рр.

Розташування Булгара дещо північніше (54°58') ніяк не впливає на констатацію переважаючих широтних та південних устремлень русі. Торговельна активність цієї групи фіксується далеко за межами Східної Європи, крім її північних околиць. Якщо Раффельштеттен Баварської східної марки є крайньою західною відзначеною межею руських торговельних інтересів, то Булгар на Волзі фіксував його крайню східну межу. Київ розташовувався посередині шляху між зазначеними містами. У звістках про три групи русі Булгар та Київ виступають ключовими топонімічними орієнтирами. Дошукуватися у назвах ‘Куйаба’, ‘Куйа.а’, ‘Ку.а.на’ чи ‘Кукіана’ звісток про якийсь інший пункт видається справою безперспективною. Складніше з локалізацією двох інших груп русі та їхніх центрів.

Характеристика групи русі з центром у Славі

Друга група русі (за ал-Саведжі – третя) відома під назвами ‘ас-Славія’ (I, II, V, VI), ‘Джалаба/Джлба’ (IV). У “Худуд ал-алам” (III) названо лише центр цієї групи ‘Сла.а’, який у інших текстах має назву ‘Салау’ (II), ‘Слава’ (V), ‘Сілак’ (VI). Автор “Худуд ал-алам” охарактеризував його як “приємний гóрод”³². Ібн Хаукал (II) подав Славію найвищою з трьох груп русі (“найвища з них”³³). Це місце А. Новосельцев зіставив з матеріалами руських літописів й вказав на резиденцію князя Олега до його вокняження у Києві – гóрод у землі ільменських словен, попередник Новгороду, що й начебто зафіксували тогочасні інформатори, “назвавшиє русов ас-Славіяа вышшими и главными для того времени”³⁴. У перському перекладі Ал-Саведжі (IV) вжив тут термін ‘бехтер’ – краща (“група, краща з усіх”³⁵).

У ал-Істахрі (I) ас-Славія виступає як “найвіддаленіша з них група”³⁶. Оскільки група з центром у Куйабі у попередньому реченні згадана як “найближча до Булгара”, логічно, що Булгар є географічним орієнтиром для усіх трьох груп русі, а Славія розташована далі від інших. Це підкреслює фраза ал-Саведжі (IV), що “торгівці туди не доходять і не ходять далі Булгара”³⁷. За текстом “Худуд ал-алам” (III), в Булгарі торгували й купці з найвіддаленішого гóрода – Слави: “і з нього, коли панує мир, ведеться торгівля з країною Булгар”³⁸.

Пов’язування Славії з якоюсь слов’янською етнічною групою знаходимо вже у Х. Френа. Він, проте, допускав можливість вбачати в ній Литву – “Litawa (Litauer) (oder Slawija, Slawen)”³⁹. Новгородських словен добачав у звістці про Славію А. Гаркаві⁴⁰, а вслід за ним і кілька наступних поколінь істориків, чій праці кількісно переважають пропозиції інших варіантів локалізації другої групи русі.

Стосовно місцезнаходження Славії звучали й альтернативні думки, передовсім від авторів, схильних розташовувати русів на Волзі та її притоках. Так, Д. Щеглов, добачаючи Куйабу на нижній Оці або Середній Волзі, доводив, що Славією/Главою східних джерел є сучасна Тула⁴¹. Прихильником волзького локалізування русі був і К. Міллер: під центром другої групи русі він розумів Перм⁴². За

³² Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 412.

³³ Там же.

³⁴ Там же. – С. 417.

³⁵ Там же. – С. 413.

³⁶ Там же. – С. 411.

³⁷ Там же. – С. 413

³⁸ Там же. – С. 412.

³⁹ Frähn С. М. Ibn-Foszlan’s... – Р. 170–173.

⁴⁰ Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). – Санкт-Петербург, 1870. – С. 199.

⁴¹ Щеглов Д. Первые страницы... – Ч. 185. – С. 16–25.

⁴² Miller K. Маррае... – Р. 154.

П. Смірновим, Славія розташовувалася недалеко від Ярославля і Костроми, або на Клязьмі, в землях Суздаля та Владимира, чи на Опці – в околицях Мурома, або ж Старої Рязані⁴³. Славію, як і дві інші групи, локалізувала в Поволжі Г. Корзухіна⁴⁴.

Крім надволзьких та надокських теренів, на роль Славії з центром у Славії пропонувалися й інші населені пункти. Так, Борис Рибаків добачав у городі Славії Переяслав⁴⁵. Його думку підтримали Ірина Масляніцина та Мікола Багадзяж⁴⁶. На слов'янському узбережжі Балтики (*"Obszar słowiańskiego Pomorza"*) бачив територію Славії В. Вілінбахів⁴⁷. Подібно ж у Західному Помор'ї локалізував її й Аполлон Кузьмін⁴⁸.

Неопублікований текст Агатангела Кримського, присвячений інтерпретації повідомлення арабо-перських джерел IX–X ст. про три групи русі, опрацював Ярослав Боровський⁴⁹. Знаний сходознавець проаналізував невідомий рукопис, датований 1702 р., придбаний у Бухарі 1920 р. На думку А. Кримського, назви трьох центрів русі в ньому подано у зрозумілішому написанні, ніж у географів X ст. Там, де в ал-Істахрі та ібн Хаукала фігурує Славія, віднайдений рукопис подає 'Ч-р-н-к', прийняте за Чернігів. У районі Чернігова-Шестовиць локалізував Славію й Олександр Абакумов⁵⁰.

Євген Максимов та Сергій Максимов за город Славою приймали городище коло села Монастирок – літописний Заруб⁵¹. На території вище (північніше) Києва локалізував Славію Фьодар Клімчук⁵². Натомість Валентин Крисаченко ототожнював зі Славією територію Волині чи Галичини⁵³. На Волині, в землі бужан (союз побузьких слов'ян), бачив Славію Віталій Скуратівський, враховуючи вказівки ал-Ідрісі⁵⁴. З лівобережним Цимлянським городищем (Саркел) ототожнила город Славу С. Браташова⁵⁵.

⁴³ Смірнов П. Волзький шлях... – С. 162–222.

⁴⁴ Корзухина Г. Ф. Русские клады... – С. 34.

⁴⁵ Рыбаков Б. А. Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина // Вопросы истории. – Москва, 1952. – № 9. – С. 62; *Его же*. Три свидетельства о государстве Руси (IX–X вв.) // История СССР с древнейших времен до наших дней: В двух сериях, 12 т. – Москва, 1966. – Т. 1. – С. 484–485; *Его же*. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С. 330–334.

⁴⁶ Масляніцина І., Багадзяж М. Беларусь далетатісная: гістарычныя нарысы. – Мінск, 2010. – Разд. Палеская Атлантыда. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://drive.google.com/file/d/0Bzfir2VR2hISalc1X-3ZSdnNOUWM/view>.

⁴⁷ Wilinbachow W. B. Przyczynek... – S. 517–530.

⁴⁸ Кузьмін А. Г. "Варяги" и "Русь" на Балтийском море // Вопросы истории. – Москва, 1970. – № 10. – С. 39.

⁴⁹ Боровський Я. Е. Куявія, Славя і Артанія за історичними та археологічними джерелами // Дослідження з руської археології. – Київ, 1976. – С. 135–145; *Его же*. Восточные источники о трех группах русов. Артанія и анты // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. Сборник научных трудов. – Киев, 1988. – С. 41–46.

⁵⁰ Абакумов О. В. Артополот і Артанія

(1200 років Першій Руській державі) // Іншомовні елементи в ономастиці України. – Київ, 2001. – С. 3–19; *Его же*. Русский каганат первой половины IX века. Историческое и лингво-археологическое исследование. – Киев, 2011. – 67 с.

⁵¹ Максимов Є. В., Максимов С. Є. Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики // Археологія. – Київ, 1989. – № 1. – С. 116–118; *Іх же*. Розповідь про країни слов'ян та русів за відомостями анонімної перської географії X століття // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Київ, 2013. – Вип. 39. – С. 5–10.

⁵² Клімчук Ф. Д. Да праблемы Артанії // Славянський мир на порозі третього тисячелеття. Матеріали Міжнародної наукової конференції (Гомель, 15–16 мая 2001 г.). – Гомель, 2001. – С. 203–205; *Его же*. Некаторыя аспекты праблемы українскага этна- і глотагенезу // Український глотагенез: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Житомир, 2015. – С. 83–92.

⁵³ Крисаченко В. С. Історичні витоки українського етносу // Український соціум. – Київ, 2005. – С. 124–131.

⁵⁴ Скуратівський В. І. Історія стольного града Коростеня. – Коростень, 2005. – С. 20–23.

⁵⁵ Браташова С. А. Урбосеть... – С. 143–158.

Попри очевидну кількісну перевагу думок на користь Волховсько-Ільменської локалізації Славії (вище перелічено лише альтернативні ідеї), розбіжність міркувань, все ж, дуже значна. Цю другу (за ал-Саведжі – третю) групу схильні вміщувати від Помор'я та Побужжя на заході до району Волги на сході і від території Ільменських словен на півночі до Переяслава на півдні. Географічне розміщення цієї групи, як бачимо, далеко не однозначне, відтак саму тему не випадало би сприймати з'ясованою.

Ще більше сумнівів викликає зіставлення наявних у літературі пропозицій стосовно третьої групи русі – Артанії.

Характеристика групи русі з центром у Арті (Арсі)

Сучасні звернення до зафіксованих у східних джерелах трьох груп русі розпочинають бібліографічний огляд майже тотожною фразою, що більшість дослідників не мають сумніву щодо ототожнення Куйаби з Києвом, а Славії – із землею ільменських словен. І хоча проблема вміщення Славії далеко не очевидна, все ж, розбіжностей щодо місцезнаходження Артанії суттєво ще більше.

Третя група русі (за ал-Саведжі – друга) не має усталеної та певної домінуючої у літературі традиції локалізації. Відсутня навіть певність щодо самої назви Артанії: її написання у різних текстах відзначають суттєві відмінності. За публікацією А. Новосельцева, третя група фігурує під назвами 'ал-Арсанія' (I, II, V, VI) та 'Аусані', а її центр має назву 'Арса' (I, II, V), 'Арта' (IV) та 'Арсай' (VI). У супровідному тексті дослідник уточнив, що форма з твердим 'Т' (ث) – Артанія–Арта–Артаб є, мабуть, спотворенням. Проте й арабська буква ث не означає звука, відповідного укр. (рос.) 'С'. Віддаючи перевагу формі 'Арсанія'/'Арса', А. Новосельцев виходив з міркування про читання зазначеної букви в перських перекладах (хоча й не у всіх випадках) як 'С'⁵⁶. З цього приводу Олег Трубачов зауважив, що на такому читанні не варто наполягати, оскільки, фактично, йдеться про приблизну передачу недостатніми засобами російського письма та фонетики глухого міжзубного приголосного, наближеного до англ. 'Th'. Відтак, тією ж мірою, цілком виправданим може бути й традиційне читання 'Артанія/Артанія'⁵⁷.

Але прочитання 'Артанія'/'Арсанія'/'al-Artānija' та 'Арта'/'Арса'/'Artā' не вичерпують переліку. Інші варіанти показав Іван Грбек⁵⁸. У різних списках тексту ал-Істахрі назва третьої групи передається як: al-Ar?ā?ā; al-Awtānja; al-Artājija; Awtānī; al-Afnā?ija, а центру цієї групи – A?ārkā; A?ārfā; Arfa; Abārkā; A?ārkā; Arqa; Arbā; Aztā. Різноманітність цих пропозицій, на загал, підтверджує хибність практики використання етимологічних аргументів при вирішенні проблеми локалізації трьох груп русі та їхніх центрів. Тому єдино прийнятною залишається методика буквального аналізу просторових вказівок текстів.

Серед іншого, у текстах згадано торговельні контакти Артанії з Куйабою. Ал-Істахрі (I) про це писав так: "І люди (з Арти – Ю. Д.) для торгівлі прибувають до Куйаби"⁵⁹. Ібн Хаукал (II), крім самого центру, згадав також прилеглі до нього терени: "І досягають люди (з Арти – Ю. Д.) з торговими цілями Куйаби і району його"⁶⁰. Наведена фраза свідчить про прямі контакти Арти (Артанії) з Куйабою

⁵⁶ Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 418.

⁵⁷ Трубачев О. Н. В поисках единства: взгляд филолога на проблему истоков Руси. – Москва, 2005. – С. 155.

⁵⁸ Hrbek I. Der dritte Stamm der Rüs nach

arabischen Quellen // Archiv orientální. – Praha, 1957. – Vol. 25. – P. 630.

⁵⁹ Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 411.

⁶⁰ Там же. – С. 412.

(Рус/Равас) й, очевидно, здатна наголосити на відсутності між ними якихось важливіших транзитних населених пунктів.

Наступна вказівка ал-Істахрі (I), яку майже буквально повторили інші п'ять текстів (II, III, IV, V, VI), свідчить про вороже ставлення мешканців Арти до чужинців, яких вони, начебто, вбивали: *"Що ж стосується Арси, то не відомо, щоби хто-будь з чужинців досягав її, оскільки там вони (мешканці) вбивають всякого чужинця, що приходить до їх землі"*⁶¹. Ця заборона, вірогідно, стосувалася усіх трьох груп. Стосовно Славії, як уже згадувалося, про це писав ал-Саведжі (IV): *"купці туди не доходять і не ходять далі Булгара"*⁶². Арта мала відрізнятись лише особливо жорстоким поводженням – аж до вбивства. З цього виходить, що руси повинні були самостійно контролювати торговельний шлях від русько-булгарського прикордоння до Куїаби, а також від Куїаби до Арти та Слави.

Те, що група русів з центром у Куїабі відзначена як *"найвіддаленіша з них група"*, підказує розташування Артанії десь поміж ними. На таке її місцезнаходження є безпосередня вказівка ал-Ідрісі (V): *"Город Арса гарний і (разташований) на укріпленій горі між Славою і Куїабою"*⁶³. Текст за рукописом ГПБ (VI) відрізняється лише протилежною характеристикою Арти: *"Город Арса негарний, на укріпленій горі й розташований між Сілак і Кукіанію"*⁶⁴.

Ал-Істахрі (I) повідомив про мешканців Арти: *"Лише самі вони спускаються по воді й торгують, але не повідомляють нікому нічого про справи свої і свої товари і не дозволяють нікому супроводжувати їх і входити до їхньої країни"*⁶⁵. Практично тотожне повідомлення пропонує також Ібн Хаукал (II). Дещо спростив його Ал-Саведжі, наголошуючи на нібито виключно водному способі життя русів: *"Якщо вони (руси) (мешканці Арси – Ю. Д.) займаються торгівлею, то не виходять на суходіл"*⁶⁶.

За свідченням ал-Істахрі (I), руси вивозили з Арти чорних соболів та олово (свинець). Ібн-Хаукал (II) доповнив цей перелік чорними лисицями і певним числом рабів. Автор *"Худуд ал-Алам"* (III) згадав лише про дуже цінні леза для мечів і мечі, які можна зігнути вдвоє. Ал-Саведжі (IV) повторив асортимент за ал-Істахрі. Перелік товарів, які вивозили з Арти, крім згаданого в попередників хутра чорних лисиць та олова (свинцю), Ал-Ідрісі (V, VI) збагатив екзотичним доповненням стосовно хутра чорних леопардів.

Тоговельні орієнтири русів засвідчує ще одне зауваження ал-Істахрі (I), відділене від попереднього фрагменту щодо Артанії етнографічною характеристикою русів. Вірогідно, йдеться не про Артанію чи іншу групу русів, а русів загалом: *"і ці руси торгують з Хазарами, Румом (Візантією) і Булгаром Великим, і вони межують із північними околицями Рума, їх так багато й вони настільки сильні, що наклали данину на прикордонні з ними райони Рума, внутрішні булгари є християнами"*⁶⁷. У відповідному тексті Ібн Хаукала (II) наведено важливе географічне уточнення: *"Булгар Великий межує з русами на півночі"*⁶⁸.

Загальний контекст вказаних ал-Істахрі географічних орієнтирів пов'язано з *"північними околицями Рума"*, тобто Візантії, а уточнення Ібн Хаукала стосується північних кордонів Булгара Великого, під яким, здебільшого, схильні розуміти Дунайську Болгарію.

⁶¹ Там же. – С. 411.

⁶² Там же. – С. 413.

⁶³ Там же.

⁶⁴ Там же. – С. 414.

⁶⁵ Там же. – С. 411–412.

⁶⁶ Там же. – С. 413.

⁶⁷ Там же. – С. 412.

⁶⁸ Там же.

Звістку про три групи русі, яка увійшла до тексту ал-Ідрісі, доповнюють важливі топографічні вказівки. Після згадки про розташування Арти між Славою та Куйабою ал-Ідрісі (V) навів цифрові дані щодо відстані між ними та повідомлення стосовно відвідування Куйаби купцями-мусульманами з Вірменії: “Від Куйаби до Арси чотири переходи, і від Арси до Славії – чотири дні. І доходять мусульманські купці з Вірменії до Куяаби”⁶⁹. Проаналізовані свідчення дали підставу для найрізноманітніших географічних інтерпретацій розташування Артанії/Арти. Розбіжності її локалізації, однак, не виправдано широкі.

Серед тих, хто вдавався до відповідного кола проблем, чимало прихильників вміщення Артанії та Арти на Волзі та її допливах. Так, Х. Френ вбачав у Арти Арзамас, а Артанією трактував терени ерзя – етнічної групи мордві, яка заселяла межиріччя Волги, Оки, Сури та Мокші⁷⁰. Територію ерзі вважав Артанією також Авраам Константин д’Оссон⁷¹. На перших порах цю думку допускав й А. Гаркаві⁷². До прихильників ерзянської теорії відносяться Дмитрій Щеглов⁷³, Алексей Шахматов⁷⁴, Тадеуш Левіцкі⁷⁵ та Ласло Кліма⁷⁶. Територію фінського племені у в’ятському регіоні добачав під Артанією Омелян Прицак⁷⁷. Мордовським племенем на Оці чи Волзі вважав її Вінцентій Свобода⁷⁸. З Новгородом (очевидно, – Нижнім) ототожнював Арту К. Міллер (“Artania (gegen das heutige Nowgorod)”) ⁷⁹. Між Нижнім Новгородом, Рязанню, Муромом та Владіміром-на-Клязьмі розташовував Артанію П. Смірнов⁸⁰. Натомість Іван Забелін допускав можливим вбачати в Артанії східних географів Рязанську чи Ростовську області⁸¹. Стару Рязань Артою вважав Любор Нідерле⁸². З Рязанню ототожнював її й Владімір Мавродін⁸³. У землі в’ятичів бачив її В. Бартольд⁸⁴. За в’ятицьким племінним союзом висловився Александр Монгайт, добачаючи в Рязані згаданий центр – Арту⁸⁵. Ближче не окресленим пунктом у Ростовській землі сприймав Арту Генрик Ловмянські⁸⁶. Десь в районах Ярославля,

⁶⁹ Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 413.

⁷⁰ Frähn С. М. Ibn-Fozlan’s... – P. 162–170.

⁷¹ D’Ohsson M. C. Des peuples du Caucase et des pays au nord de la mer Noire et de la mer Caspienne, dans le dixième siècle, ou Voyage d’Abou-el-Cassim. – Paris, 1828. – P. 84, 220, 234–235.

⁷² Гаркави А. Я. Сказания... – С. 193, 199–201.

⁷³ Щеглов Д. Первые страницы... – С. 1–29.

⁷⁴ Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. – Петроград, 1919. – С. 35–36, прим.

⁷⁵ Lewicki T. Znajomość krajów i ludów Europy u pisarzy arabskich IX i X w. // Slavia Antiqua. – Warszawa; Poznań, 1961. – Т. 8. – С. 102–104.

⁷⁶ Klíma L. Szemelvények a finnugor történelem korai forrásaiból. – Budapest, 2012. – P. 145–154. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://finnugor.elte.hu/tortenelem/KLfgtortforr20131102.pdf>

⁷⁷ Pritsak, O. The Name of the Third Kind of Rus and of Their City // The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. – London, 1967. – No 1–2 (Apr.). – P. 2–9.

⁷⁸ Swoboda W. ‘Arū – ‘Arīsū – al-Artānija // Folia Orientalia. – Kraków, 1970. – V. 11(1969). – S. 291–296.

⁷⁹ Miller K. Маррае... – P. 154.

⁸⁰ Смірнов П. Волзький шлях... – С. 162–222.

⁸¹ Забелін І. История русской жизни с древнейших времен. – Москва, 1876. – Ч. 1. – С. 452–454.

⁸² Niederle L. Slovancké starožitncti. – Praha, 1924. – Oddíl I, svazek IV: Původ a počátky slovanů východních. – S. 132, 145–146, 192; Ego же. Славянские древности. – Москва, 1956. – С. 152–154.

⁸³ Мавродин В. В. Происхождение русского народа. – Ленинград, 1978. – С. 126.

⁸⁴ Бартольд В. В. Арабские известия о русах // Советское востоковедение. – Москва; Ленинград, 1940. – Т. 1. – С. 27; Ego же. Арабские известия о русах // Ego же. Сочинения. – Москва, 1963. – Т. 2, ч. 1. – С. 836–837.

⁸⁵ Монгайт А. Л. К вопросу о трех центрах древней Руси // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Москва; Ленинград, 1947. – Вып. 16. – С. 103–112.

⁸⁶ Łowmiański H. Zagadnienie roli normanów w genezie państw słowiańskich. – Warszawa,

Ростова, Переяславля-Залесьського локалізували Арту/Артанію Ігорь Дубов⁸⁷, Дмитрій Мачінський⁸⁸, Глеб Лебедев⁸⁹, Гакон Стані⁹⁰ та Єлена Мельнікова⁹¹. За Олегом Фомініним, Артанією є річковий острів у межиріччі Оки та Волги⁹². Із Артою Міхаїл Артамонов ототожнював Арск поблизу Казані (арська група удмуртів)⁹³. Жозеф Туссен Рено⁹⁴, Данііл Хвольсон⁹⁵, Вільгельм Томсен⁹⁶ та Владімір Мінорський⁹⁷ пов'язували територію Артанії з Перм'ю. Над Камою локалізувала її Д. Смоктіна⁹⁸. З містом на давньому водному переході з Волги до Дону (вірогідно, – Камишин) ототожнювала Арту С. Браташова⁹⁹.

Чимало авторів віддавали перевагу південно-східному розташуванню Арти/Артанії. В Азовській чи Таманській Русі добачали її Дмитрій Іловайській¹⁰⁰, Алексей Тімофєєв¹⁰¹, Михайло Грушевський¹⁰², Володимир

1957. – S. 157–158; *Его же*. Русь и норманны. – Москва, 1985. – С. 200–201.

⁸⁷ Дубов И. В. Северо-Восточная Русь и “Арса” арабских источников // Вестник Ленинградского университета. – Ленинград, 1981. – № 8: История, язык, литература, вып. 2. – С. 22–29; *Его же*. Северо-Восточная Русь в эпоху раннего средневековья (Историко-археологические очерки). – Ленинград, 1982. – С. 104–123; *Его же*. Великий Волжский путь. – Ленинград, 1989. – С. 40–43.

⁸⁸ Мачинский Д. А. О времени и обстоятельствах первого появления славян на северо-западе Восточной Европы по данным письменных источников // Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья. Межвузовский сборник. – Ленинград, 1982. – С. 22–23; *Его же*. Ростово-Суздальская Русь в Х в. и “три группы Руси” восточных авторов // Материалы к этнической истории Европейского Северо-Востока. – Сыктывкар, 1985. – С. 3–23; *Его же*. Некоторые предпосылки, движущие силы и исторический контекст сложения Русского государства в середине VIII – середине XI века // Труды Государственного Эрмитажа. – Санкт-Петербург, 2009. – Т. 49: Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света: материалы Международной конференции, состоявшейся 14–18 мая 2007 года в Государственном Эрмитаже. – С. 508–511.

⁸⁹ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки. – Ленинград, 1985. – С. 237–238.

⁹⁰ Stang H. The Naming of Russia. – Oslo, 1996. – P. 194–204.

⁹¹ Мельникова Е. А. Скандинавы в процессах образования Древнерусского государства // Вестник истории, литературы, искусства: [альманах]. – Москва, 2010. – Т. 7. – С. 230–231; *Ее же*. Древняя Русь и Скандинавия. Избранные труды. – Москва, 2011. – С. 62–63; *Ее же*. Возникновение Древ-

нерусского государства в европейском контексте: постановка проблемы // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. – Москва, 2015. – № 9(152). – С. 33, прим. 54.

⁹² Фолмин О. Священная Артания. – Москва, 2004. – С. 19, 20, 71.

⁹³ Артамонов М. Г. От Дондыкара до Урсыгурта. Из истории удмуртских регионов. – Ижевск, 2005. – С. 11–16.

⁹⁴ Reinaud M. Géographie d'Aboulféda traduite de l'arabe en français et accompagnée de notes et d'éclaircissements. – Paris, 1848. – Т. 2, première 1. – P. 306, note.

⁹⁵ Хвольсон Д. А. Известия о хозарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и руссах Абу-али Ахмеда бен Омара Ибн-Дафта. – Санкт-Петербург, 1869. – С. 169–180.

⁹⁶ Thomsen W. Der Ursprung der russischen Staates. – Gotha, 1879. – P. 36–37; *Его же*. Начало Русского государства // Читения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1891. – Кн. 1(156). – С. 34–35.

⁹⁷ Minorsky V. Hudūd al-Ālam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D. – London, 1937. – P. 432–436.

⁹⁸ Смоктіна Д. В. Арса... – С. 5–17.

⁹⁹ Браташова С. А. Урбосеть... – С. 143–158.

¹⁰⁰ Иловайский Д. И. О мнимом призвании варягов. Из исследований о начале Руси. – Москва, 1871. – С. 63–65; *Его же*. Болгаре и русь на Азовском Поморье // Журнал Министерства народного просвещения. – Санктпетербург, 1875. – Ч. 177: февраль. – С. 342–344; *Его же*. Разыскания о начале Руси. Вместо введения в русскую историю. – Москва, 1876. – С. 129–130.

¹⁰¹ Тимофеев А. В. Русские народные былины: В 2 ч. – Санкт-Петербург, 1883. – С. 409–410.

¹⁰² Грушевський М. Віймки з жерел до історії України-Руси. До половини XI віка. – Львів, 1895. – С. 35–36, прим.

Пархоменко¹⁰³, Дмитро Багалій¹⁰⁴, Владімір Мошін¹⁰⁵ та Сергій Биковський¹⁰⁶. За Алексеем Соболевським, Арта – Аркаба (Ἐρκαβου) знаходилася північніше Євпаторії, а територія Артанії поширювалася на дельту Кубані та степ на краю Тавриди¹⁰⁷. Десь на півдні чи південному сході, ближче до Хозарії, локалізував Артанію В. Мавродін¹⁰⁸. З Тмутороканню та Приазовською Руссю пов'язували Арту/Артанію також Серафим Юшков¹⁰⁹, Михайло Міллер¹¹⁰, Борис Греков¹¹¹, Ярослав Пастернак¹¹², Іван Шекера¹¹³, Михайло Брайчевський¹¹⁴ та Олег Трубачьов¹¹⁵. У Північному Приазов'ї, біля Донецького кряжу, вмістив Артанію В. Крисаченко¹¹⁶. Південніше Батумі й на північ від грецьких малоазійських володінь бачив Арту Аркадій Лонгінов¹¹⁷.

У літературі також фігурували думки щодо можливої локалізації Артанії на Балтії. З легендарним островом Фуле (Thule) пов'язував Артанію А. Гаркаві¹¹⁸. Скандинавію вбачав у ній Фрідріх Вестберг¹¹⁹. З Арконою та руянами ототожнювали Артанію Іван Грбек¹²⁰, Вадім Вілінбахов¹²¹, Аполлон Кузьмін¹²², Генрик Ловмянські¹²³, Лотар Дралле¹²⁴ та Сергій Азбелев¹²⁵. Зі Старою Ладогою

¹⁰³ Пархоменко В. Три центра древнейшей Руси // Известия Отделения русского языка и словесности. – Санкт-Петербург, 1913. – Т. 18, кн. 2. – С. 79–87; *Его же*. У истоков русской государственности (VIII–XI в.в.). – Ленинград, 1924. – С. 20–22.

¹⁰⁴ Багалей Д. И. Русская история. – Москва, 1914. – Т. 1: Княжеская Русь (до Иоанна III). – С. 173.

¹⁰⁵ Mošín V. "Treće" rusko pleme // Slavia. Časopis pro slovanskou filologii. – Praha, 1927. – R. V, sešit 4. – S. 763–781; *Его же*. Русь и Хазария при Святославе // Seminarium Kondakovianum. – Praha, 1933. – С. 197–205.

¹⁰⁶ Быковский С. Н. К вопросу о трех древнейших центрах Руси. – Вятка, 1928. – 72 с.

¹⁰⁷ Соболевский А. И. "Третье" русское племя // Доклады Академии Наук СССР. – Ленинград, 1929. – № 4. – С. 55–58.

¹⁰⁸ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. – Ленинград, 1945. – С. 200, 204–206.

¹⁰⁹ Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – Москва, 1949. – С. 64–66.

¹¹⁰ Міллер М. Третій центр Руси – Танія в світлі археологічних пам'яток // Науковий збірник. Українська Вільна Академія наук у США. – Нью-Йорк, 1952. – Т. 1. – С. 37–60.

¹¹¹ Греков Б. Д. Киевская Русь. – Ленинград, 1953. – С. 443.

¹¹² Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. – Торонто, 1961. – С. 639–641.

¹¹³ Шекера І. М. Міжнародні зв'язки Київської Русі. З історії зовнішньої політики Русі в період утворення і зміцнення Древноруської держави VII–X ст. – Київ, 1963. – С. 76.

¹¹⁴ Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – Київ, 1968. – С. 171; *Його ж*. Утвердження християнства на Русі. – Київ, 1988. – С. 40–41.

¹¹⁵ Трубачев О. Н. В поисках единства... – С. 155–156; *Его же*. К истокам Руси. Народ и язык. – Москва, 2013. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://krotov.info/libr_min/19_t/ru/bachev2.htm/.

¹¹⁶ Крисаченко В. С. Історичні витоки... – С. 124–131.

¹¹⁷ Лонгінов А. В. Мирные договоры русских с греками, заключенные в X веке. – Одесса, 1904. – С. 16.

¹¹⁸ Гаркави А. Я. Фуле (Thule) в арабской литературе // Записки Императорской Российской Академии Наук. – Санктпетербург, 1873. – Т. 22. – С. 154–158.

¹¹⁹ Вестберг Фр. К анализу восточных источников о Восточной Европе // Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. – Санкт-Петербург, 1908. – Ч. 13: январь. – С. 397–400.

¹²⁰ Hrbek I. Der dritte Stamm... – P. 628–652.

¹²¹ Wilinbachow W. B. Przyczynek... – S. 517–530.

¹²² Кузьмін А. Г. "Варяги"... – С. 39.

¹²³ Ловмянский Г. Руссы и руги // Вопросы истории. – Москва, 1971. – № 9. – С. 50–51; *Ejusedem*. Początki Polski. Z dziejów słowian w I tysiącleciu n. e. – Warszawa, 1973. – Т. 5. – S. 183–186.

¹²⁴ Dralle L. Artanija – Rus – Varjagi. Bemerkungen zu einigen Problemen der Geschichte Altrusslands // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge. – München, 1985. – Bd. 33, heft 1. – P. 1–22.

¹²⁵ Азбелев С. Н. Гостомысл // Варяго-русский вопрос в историографии. – Москва, 2010. – С. 598–618.

на російському північному заході ідентифікували її Францішек Кметовіч¹²⁶ та Алф Тулін¹²⁷. На Карельському перешийку бачив її Віктор Паранін¹²⁸, у Новгороді – Олександр Овчинніков¹²⁹. Із Краковом ототожнювали Арту Адам Шельонговські¹³⁰ та Францішек Равіта-Гавронський¹³¹. Під Артанією Александр Удальцов розумів територію Прикарпаття з волинянами на чолі¹³². З Червеном та теренами над Бугом пов'язував Арту/Артанію Павло Грицак¹³³. Галицько-Волинською землею вважав Артанію Ахмат Карсанов¹³⁴. На широких територіях заходу Русі (Верхів'я Сяну, Західного Бугу та Дністра) локалізував Артанію Александр Ільїн¹³⁵. Землі пізніших Буковини та Галичини приймав за Артанію Ігор Мицько¹³⁶. На території літописних деревлян розташував її В. Скуратівський¹³⁷. У басейні Прип'яті вбачали територію Артанії І. Масляніцина та М. Багадзяж¹³⁸. За територію Збруцького культового центру визнавав Артанію Михайло Козлов¹³⁹.

Можливої ототожнення Арти зі Смоленськом допускав Авраам Гаркаві¹⁴⁰ та Антон Горський, який уточнив, що під Смоленськом необхідно розуміти Гнездово¹⁴¹. Археологічний комплекс у Гнездово поблизу Новгорода, ототожнений із Гольмгардом скандинавських саг, приймав за Арту Леонтій Войтович¹⁴². На місці пізнішої Орші, на річці Рша (сучасна Аршиця), вміщували

¹²⁶ *Kmietowicz F. Artāniya-Artā // Folia Orientalia. – Kraków, 1973. – V. 14(1972–1973). – S. 231–260.*

¹²⁷ *Thulin A. The "Third Tribe" of the Rus // Slavia Antiqua: czasopismo poświęcone starożytnościom słowiańskim. – Poznań, 1978. – Vol. 25. – P. 99–139. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/8679/1/04_Alf_Thulin_The_Third_tribe_99-140.pdf.*

¹²⁸ *Паранін В. И. Историческая география летописной Руси. – Петрозаводск, 1990. – С. 114–117.*

¹²⁹ *Овчинніков О. Східні хорвати на карті Європи // Археологічні студії. – Київ; Чернівці, 2000. – Вип. 1. – С. 152–162.*

¹³⁰ *Szelągowski A. Najstarsze drogi z Polski na Wschód w okresie bizantyńsko-arabskim. – Kraków, 1909. – S. 50–63.*

¹³¹ *Rawita Gawroński Fr. Ślady kultury Starego Świata na Rusi Kijowskiej (fakty, spostrzeżenia i uwagi). – Kraków, 1917. – S. 12–13.*

¹³² *Удальцов А. Д. Основные вопросы происхождения славян // Общее собрание Академии наук СССР, 14–17 октября 1944 года. – Москва; Ленинград, 1945. – С. 109; *Его же. Происхождение славян // Вопросы истории. – Москва, 1947. – № 7. – С. 100.**

¹³³ *Грицак П. До питання про третій центр Русі (Із студій над початками української Державности) // Київ. Журнал літератури, науки, мистецтва, критики і суспільного життя. – Філадельфія, 1956. – Р. 7, ч. 2(35): березень-квітень. – С. 81–86.*

¹³⁴ *Карсанов А. Н. К вопросу о трех группах русов // Герменевтика древнерусской*

литературы X–XVI вв. – Москва, 1992. – Сб. 3. – С. 5–13.

¹³⁵ *Ильин А. Происхождение Руси – новая концепция // Гістарычная брама. Гісторыка-краязнаўчы часопіс. – Бяроза, 2002. – № 1–2(19–20). – С. 5–16. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://brama.brestregion.com/nomer19-20/artic06.shtml#begin>.*

¹³⁶ *Мицько І. Болгарське коріння Володимир Святославовича. – С. 12. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/41310>.*

¹³⁷ *Скуратівський В. І. Історія... – С. 20–23.*

¹³⁸ *Масляніцина І., Багадзяж М. Беларусь... – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://drive.google.com/file/d/0Bzfr2VR2hSalc1X3ZSdnNOUWM/view>.*

¹³⁹ *Козлов М. Святогор – язичницький сакральний центр ранньосередньовічної України-Русі // Мандрівець. – Тернопіль, 2013. – № 2. – С. 17–19.*

¹⁴⁰ *Гаркаві А. Я. Древнейшее арабское известие о Киеве // Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – Киев, 1878. – Т. 1. – С. 345–352.*

¹⁴¹ *Горський А. А. Государство или конгломерат конунгов? Русь в первой половине X века // Вопросы истории. – Москва, 1999. – № 8. – С. 43–52; *Его же. Русь: От славянского расселения до Московского царства. – Москва, 2004. – С. 65–66.**

¹⁴² *Войтович Л. В. Голмгард: депривиліруські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославович та Ярослав Володимирович? //*

Арту Сяргей Санько та Хведар Кашкурєвіч, пов'язуючи Артанію із союзом кривичів чи якоюсь його частиною¹⁴³. У районі нинішнього Смоленська добачав Арту і Константін Аверьянов¹⁴⁴.

Чернігів за Арту приймав Б. Рибаків¹⁴⁵, з часом змінивши думку на користь Роденя, розташованого в усті Росі¹⁴⁶. Його підтримали Є. Максимов і С. Максимов¹⁴⁷. Арту за Родень приймали також Олександр Ковалевський та Леонід Осауленко. На їхню думку, колишній території Артанії відповідав давній острів, що знаходився нижче Канева між руслом Дніпра та його пересохлим рукавом¹⁴⁸. Спираючись на рукопис А. Кримського, Я. Боровський ототожнив Арту з Новгородом Сіверським¹⁴⁹. Розташування на півдні Середньої Наддніпряниці вказував О. Абакумов¹⁵⁰. Літописний Пересічен Артою, а племінну територію уличів – Артанією вважав Ф. Клімчук¹⁵¹. На Уманщині, у басейні річок Буг, Рось та Ятрань (від Атрань, Атра) добачав Артанію Вадим Перегуда¹⁵².

Траплялися й зовсім екзотичні пропозиції. Землею в Віфінії (північне узбережжя Малої Азії) вздовж річки Артан або Артанес вважав Артанію Сергей Лесной (Парамонов)¹⁵³. З далекою територією середньовічної Аренти-Панганії (Narenta; Ἀρεντα) на балканському узбережжі Адріатики ототожнювала третю групу русі Олена Сирцова¹⁵⁴.

Цей розгорнутий перелік дотеперішніх трактувань арабських свідчень про три групи/центри русі, що стосувалися Артанії/Арти, потрібен, насамперед, для наочного показу кардинальних розходжень у їх локалізації. Ці непримиренні географічні протиріччя часто виникають не лише через складності інтерпретування самих джерел, а й внаслідок певних шаблонних уявлень. Згадана на початку публікації політизація теми проглядається, найперше, через наполегливе намагання “розкласти” три групи русі на сучасній політичній карті Східної Європи так, аби дісталось кожному з трьох “братських

Український історичний журнал. – Київ, 2015. – № 3(522). – С. 53–55; *Его же*. Холмгард-Новгород: Загадки истории Руси X – первой половины XI века // Вестник Удмуртского университета. – Ижевск, 2015. – Т. 25, вып. 1. – С. 13–14.

¹⁴³ Санько С., Кашкурєвіч Х. Загадкова країна Артанія // Імя тваё Бела Русь. – Мінск, 1991. – С. 172–180.

¹⁴⁴ Аверьянов К. А. С какой скоростью передвигались в Древней Руси во времена князя Владимира? // Вестник славянских культур. – Т. 39, № 1. – С. 41–52.

¹⁴⁵ Рыбаков Б. А. Проблема... – С. 62.

¹⁴⁶ *Его же*. Три свидетельства... – С. 484–485; *Его же*. Киевская Русь... – С. 330–334.

¹⁴⁷ Максимов Е. В., Максимов С. Е. Літописне місто... – С. 116–118; *Іх же*. Розповідь... – С. 5–10.

¹⁴⁸ Ковалевський О., Осауленко Л. Ілюстрована історія України від найдавніших часів до сучасності. – Ванкувер; Луцьк, 2011. – Кн. 1: До 10 століття. – Розд. 15: Українські держави у докйївський період. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: [\[vancouver.com/ілюстрована-історія-україни-від-найд-2/\]\(http://vancouver.com/ілюстрована-історія-україни-від-найд-2/\).](http://ukrainian-</p>
</div>
<div data-bbox=)

¹⁴⁹ Боровський Я. Е. Куявія... – С. 135–145; *Его же*. Восточные источники... – С. 41–46.

¹⁵⁰ Абакумов О. В. Артополот... – С. 3–19; *Его же*. Русский каганат... – 67 с.

¹⁵¹ Клімчук Ф. Д. Да проблемы... – С. 203–205; *Его же*. Некоторые аспекты... – С. 83–92.

¹⁵² Перегуда В. Де була Артанія – могутнє царство Давньої Русі? // Українська культура: культурно-освітній та літературно-мистецький ілюстрований журнал. – Київ, 2005. – № 3–4(949). – С. 27. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://elib.nplu.org/files/Disk1/00000001278/jpg/0029.jpg>.

¹⁵³ Лесной С. История руссов в неизвращенном виде. – Париж, 1957. – Вып. 6. – С. 585–588; *Его же*. История руссов. Варяги и русская государственность. – Москва, 2012. – С. 278–282.

¹⁵⁴ Сирцова О. М. Історіософська концепція “Повістей минулих літ”: візантійсько-слов'янський аспект // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – Київ, 2013. – С. 27–29.

народів", вихованих у спільній родині Русі XI–XIII ст. Тут доволі очевидно, що історична ковдра з добре знаним "інтересом" цілеспрямовано працює на перетягуєтсь на ментально близькі терени. Зрештою, переважна більшість наведених пропозицій мала під собою надто сумнівні з огляду загальноприйнятих наукових норм підстави.

Ще однією ідеєю, що опанувала літературу теми, стало надто прямолінійне пов'язування з історичними групами русі будь-яких виявів скандинавської матеріальної культури на східноєвропейських теренах. І, навпаки, – відсутність на певній території скандинавських знахідок чи їх незначна кількість, начебто, мають доводити неможливість перебування там русі. Така практика вступає в очевидне протиріччя з достатньо відомим фактом: територія, за якою віддавна закріпилася назва 'Руська земля', у IX – першій половині X ст. аж ніяк не рясніє яскравими свідченнями скандинавської присутності.

Уже згадувалася поширена думка, що руську присутність мають, начебто, обов'язково маркувати скарби східних срібних монет, хоча цю історичну догму ще на початку X ст. заперечив Ібн Фадлан, ствердивши, як зазначалося, що дирхемами русам слугували білячі шкірки. Про етимологічну аргументацію уже йшлося. Робити її наріжним каменем історично-географічного визначення безперспективно. Наочним тому доказом слугують знані топоніми, співзвучні назвам того чи іншого центру (групи) русі, розкидані на карті по різних, часом протилежних закутках Центральної та Східної Європи. Найбільшою проблемою цих локалізацій, яку часто оминають, сприймається зв'язок зазначених топонімів з руссю – якщо не народом, то плем'ям, родом чи рухливою верствою торгівців та вояків, але з історично окресленим ареалом проживання (територією).

Практика активного залучення сторонніх аргументів, не виведених з безпосереднього аналізу тексту, призводить до виявлених у бібліографічному огляді географічних казусів, коли той же топонім може приписуватися різним групам русі. Врешті, й самі дослідники іноді двічі, а то й тричі змінювали власну думку стосовно локалізації й кожного разу з переконливою аргументацією та протилежними висновками, що не завжди викликало належну увагу наступних поколінь науковців.

Географічні орієнтири та просторові вказівки повідомлень про три групи русі

Якщо об'єктом подібних досліджень виступають три групи/центри русі, то предметом, у такому разі, виявляються безпосередні географічні вказівки джерела (астіоніми, хороніми, гідроніми, ороніми тощо) та просторові орієнтири (взаємна орієнтація між топонімами за сторонами світу, підказки на кшталт ближче чи далі, позаду чи посередині тощо). Саме останні, наявні в аналізованих текстах, звичайно не узгоджуються із пропонованими локалізаціями.

Поодинокі вказівки та орієнтири розосереджені в різних версіях розповіді й у текстовому викладі їх непросто пов'язати між собою. Для зручнішого сприйняття на карті Східної Європи всю інформацію такого характеру зведено у лаконічні таблиці. Перша з них показує взаємне розташування трьох груп й центрів русі та їх місцезнаходження стосовно сусідніх хоронімів (табл. 1). Закреслений текст свідчить про об'єктивні сумніви, щодо його наявності у протографі.

<i>Русів три групи</i>		
СЛАВІЯ <i>найвіддаленіша найвища (головна?)</i>	АРТАНІЯ	РУС/РАВАС <i>найближча до Булгара →</i>
● від Арси до Славії чотири дні ● від Куїаби до Арси чотири переходи ●		
СЛАВА <i>на вершині гори</i>	АРТА ← розташований на укрі- пленій горі між Славою та Куїабою →	КУІАБА більший за Булгар найближчий до мусуль- манів →

Табл. 1. Просторова структура географічних вказівок та орієнтирів трьох груп/центрів русі

Згідно з проаналізованими текстами, які свого часу переклав та опублікував А. Новосельцев, названі групи русі супроводять цілком логічні та недвозначні за вимовою вказівки щодо їх взаємного розташування та наближення до прилеглих до них територій. Планувальна композиція, сформована з цих трьох груп (кожна зі своїм центром), вимальовується певною лінійною структурою, у якій Арта (укріплений центр Артанії) розташована між Славою та Куїабою. З цього приводу Ірина Коновалова слушно зауважила, що *“слова географа (ал-Ідрісі – Ю. Д.) о местонахождении города Арса между Кукийаной и Салавом следует понимать в том смысле, что путь из Кукийаны в Салав лежал через Арсу”*¹⁵⁵.

Група з центром у Куїабі характеризується як найближча до Булгара. У трьох старших текстах (I, II, IV) гóрод Куїаба названий більшим за Булгар. Тут порівнюються планувальні габарити населених пунктів, відтак географічним орієнтиром у цьому разі слугує знаний гóрод Волзько-Камської Булгарії, а не котресь із відомих бу(о)лгарських територіально-політичних утворень, розташованих від Волги до Балкан. Ця обставина не дає змоги погодитися з думкою А. Новосельцева, нібито під Булгаром цитовані східні географи розуміли Дунайську, а не Волзьку Булгарію¹⁵⁶.

Зворот *“найближча до Булгара”* не свідчить про близьку відстань до Булгара. Цю фразу І. Коновалова трактувала в тому сенсі, що між Куїабою та Булгаром були налагоджені найтісніші зв'язки¹⁵⁷. З цим можна погодитися лише із застереженням щодо тісніших зв'язків як доказу також і зручності контактів. Тому наведена географічна вказівка доводить знаходження групи з центром у Куїабі порівняно ближче до Булгара, ніж двох інших груп. Отже, відзначену в І. Коновалової логіку взаємного розташування цих центрів необхідно обов'язково ув'язувати з Булгаром. Географічний вектор з початком у ньому спрямований через три центри у такій послідовності:

Булгар→Куїаба→Артанія→Славія

¹⁵⁵ Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы. Текст, перевод, комментарий. – Москва, 2006. – С. 235, прим. 49.

¹⁵⁶ Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 416.

¹⁵⁷ Коновалова И. Г. Рассказ о трех группах русов в сочинениях арабских авторов XII–XIV вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 годы. – Москва, 1995. – С. 143.

Тобто, шлях з Булгара пролягав через Куйавію та Арту і в найдальшому пункті сягав гóрода Слави. Це спостереження підтверджує характеристика Славії в ал-Істахрі (I), висловлена у порівнянні з іншими групами русі, – “найвіддаленіша з них”. Однак те, що Славія була найдалше від Булгара не узгоджується зі звичним для дотеперішньої літератури ототожненням цієї групи з областю ільменських слов'ян. Розташовану у Приільменні Славію аж ніяк не можна вважати такою, що знаходиться далі від Булгара, ніж Київське Подніпров'я. Як би не порівнювати водні чи суходільні шляхи з'єднання Булгара з Києвом та Булгара з Городищем на Волхові чи Ладогою, від Булгара до Києва мандрувати довше. А до Арти та Слави з Булгара було ще далше, ніж до Києва.

Важливою вказівкою ал-Ідрісі є цифрові дані про відстані між зазначеними центрами. Конкретика цього повідомлення дала підстави І. Коноваловій вважати його доповненням до відомостей авторів IX–XI ст. й віднести до інформації, заснованої на даних сучасників. Водночас дослідниця зауважила, що тут арабський географ подав відстані не в милях, а днях шляху та переходах¹⁵⁸. Подібно у тексті ал-Істахрі (I) відстань від Булгара до Куйаби вказано “близько 20 переходів”¹⁵⁹. Ібн Хаукал (II) називає 20 днів шляху¹⁶⁰. Цей факт може вказувати на давніше джерело переказу. Як би там не було, але навіть свідчення сучасників ал-Ідрісі, якщо вони стосуються тих самих населених пунктів, знаних раннім послідовникам ал-Балхі (чи ал-Джейхані) під трьома центрами русі, мають незаперечну наукову цінність: вимальовується певна картина у відстанях від Булгара до Слави, якою не варто нехтувати.

У наведеній таблиці закреслено два не цілком певні повідомлення. Стосовно вторинності згадки “Худуд ал-алам” (III) про мусульманів, найближче до яких знаходиться Куйяба, уже йшлося. Ця фраза замінила старші свідчення про розташування Куйаби найближче до столиці Волзької Булгарії – Булгара. Вона могла з'явитися лише після прийняття у Камській Булгарії ісламу як офіційної релігії (922 р.), тобто, – після написання вірогідних протографів ал-Джейхані першого десятиліття X ст. чи ал-Балхі 920–921 рр.

За ал-Ідрісі (V), Кукіяна знаходиться “на укріпленій горі”. Подібно він охарактеризував і гóрод Салав. Проте розташування Салава на вершині гори, як обґрунтувала І. Коновалова, з'явилося у результаті контамінації відомостей про два різні міста¹⁶¹. Поштовхом для появи цього доповнення могла стати згадка Ібн Хаукала про групу ас-Славія, охарактеризовану як “найвища” поміж трьох груп русі.

У аналізованих текстах є низка звісток про характер торговельних зв'язків цих міст, також використаних як просторово-географічні вказівки та орієнтири (табл. 2). Вони дають уявлення не лише про зовнішні зв'язки русі, а й стосунки між самими центрами.

СЛАВА	АРТА	КУЙАБА
● <i>Із нього, коли панує мир, ведеться торгівля з країною Булгар →</i>	● <i>люди з Арси для торгівлі прибувають в Куйабу →</i>	↑ ● <i>доходять купці з Вірменії;</i>

¹⁵⁸ *Ее же.* Ал-Идриси... – С. 235–236, прим. 49.

¹⁵⁹ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. – Москва, 2009. –

Т. 3: Восточные источники. – С. 86.

¹⁶⁰ Коновалова И. Г. Ал-Идриси... – С. 235, прим. 49.

¹⁶¹ Там же. – С. 234.

<ul style="list-style-type: none"> ● торгівці туди не доходять і не ходять далі Булгара 	<ul style="list-style-type: none"> ● досягають з торговими цілями Куйаби и району його → ● спускаються по воді для торгівлі; ● невідомо, щоби хто-будь з чужоземців (гузів?) досягав її, так як там вони вбивають всякого чужоземця, що приходить в їх землю 	
	<ul style="list-style-type: none"> ● вивозяться з Арси чорних соболів (чорних лисиць) і олово (свинець?) і певне число рабів; ● вивозять дуже цінні клинки для мечів і мечі ● І вивозять це все звідти торгівці з Куйаби ← 	<ul style="list-style-type: none"> ● із нього вивозять різні хутра і цінні мечі;

Табл. 2. Торговельні орієнтири трьох груп/центрів русі

За “Худуд ал-алам” (III), із волзько-камськими булгарами торгували й купці найвіддаленішого гóрода – Слави: “і з нього, коли панує мир, ведеться торгівля з країною Булгар”¹⁶². Тобто, руси зі Славії контактували з Булгаром через інші дві групи/центри. Водночас, контакти іноземних купців на території русів обмежувалися чи взагалі заборонялися. Стосовно Славії це підкреслює фраза ал-Саведжі (IV) “торгівці туди не доходять і не ходять далі Булгара”¹⁶³. Наведена вказівка мала б значити контакти купців зі сходу лише з русами, прибулими для торгівлі на Волгу. Як це відбувалося, відомо за “Запискою” Юн Фадлана: “Вони прибувають зі своєї країни і причалюють свої кораблі на Атилі, – а це велика річка, – і будують на її березі великі будинки з дерева”¹⁶⁴.

Проти обмеження доступу іноземних купців на територію трьох груп русі свідчить лише фраза ал-Ідрісі (V), що до Куйаби доходять мусульманські купці з Вірменії. Цих купців із Закавказзя А. Новосельцев трактує інформаторами ал-Ідрісі¹⁶⁵. Тієї ж думки дотримується й І. Коновалова, додаючи, що таку вірогідність підтверджує наявність в ал-Ідрісі також інших даних про Вірменію¹⁶⁶. Тому згадка про вірменських купців випадає вважати дописаною за часів ал-Ідрісі. На такій підставі її перекреслено в табл. 2.

У контексті аналізу контактів інших народів з трьома групами русі П. Смірнов звернув увагу на розповідь про торговельні контакти Арти у тексті ал-Істахрі (I) в перекладі А. Гаркаві. У цьому наведеному за Берлінським списком й опублікованому під ім'ям ал-Балхі фрагменті є згадка про купців-гузів¹⁶⁷. На думку П. Смірнова, зафіксовану у ньому первісну фразу – “Що ж стосується Арси, то невідомо, щоби хто-будь з гузів досягав її, так як там вони (мешканці) вбивають всякого чужоземця, що приходить у їх землю” – в інших списках замінено загальним і безособовим зворотом зі згадкою про

¹⁶² Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 412.

¹⁶³ Там же. – С. 413

¹⁶⁴ Ковалевский А. П. Книга... – С. 141–142.

¹⁶⁵ Новосельцев А. П. Восточные источни-

ки... – С. 416.

¹⁶⁶ Коновалова И. Г. Ал-Идриси... – С. 236, прим. 50.

¹⁶⁷ Смірнов П. Волзький шлях... – С. 167, прим. 1.

іноземців. П. Смірнов вважав, що покликання на гузів з'ясовує питання про те, від кого ал-Джейхані (трактат якого він уважав джерелом відповідних повідомлень) дізнався про три групи русі¹⁶⁸.

Ці гузи (огузи) – тюркомовний народ степів на схід від Каспію. 985 р. частина їхніх нащадків, знана під іменем торків, брала участь у поході князя Володимира Святославовича на волзьких булгарів. Заміна гузів на обезличених іноземців, дійсно, є вірогідною і їх могли використати інформаторами. Проте вони також не мали доступу на підконтрольні русам терени. Принаймні, стосовно Арти це стверджено цілком недвозначно. Найпевніше, обмеження, передовсім, стосувалися військового супроводу. З цього випливає, що на підконтрольних ділянках шляху руси повністю забезпечували формування купецьких валок, їх військову охорону та супровід. І це, безперечно, робилося не задарма.

Внутрішнє розташування Арти поміж Славою та Куябою давало змогу її мешканцям контролювати транзитний обіг товарів, про що, начебто, свідчить фраза ал-Істахрі (I), за яким люди з Арти для торгівлі прибувають до Куяби. З іншого боку, фраза ал-Ідрісі про торговців з Куяби, що вивозили товари з Арти, переконує щодо відсутності жорсткого регламентування обігу товарів у межах груп русі і якісь обмеження стосувалися винятково чужоземних купців. Дивує лише, чому вони накладалися саме в Арти, розташованій на шляху між Куябою та Славою. Очевидно, існувала можливість безпосереднього доступу іноземців до Арти, а не лише транзитом через Куябу чи Славу.

Наголошення на проблемах чужинців в Арти, начебто, опосередковано вказує на її межове (прикордонне) розташування. Це припущення підкріплює зауваження ал-Ідрісі, що руси з Арти нікому не дозволяють *“входити з метою торгівлі до своєї землі”*¹⁶⁹. Суворі регламентації можливості входу на територію Артанії була, очевидно, дуже важливою, раз стосунки її мешканців з іноземцями зображено такими яскравими барвами.

Відомості про торговельну активність Арти та перелік її товарів є ширшими у порівнянні з іншими центрами русі. Руси з Арти торгували, здебільшого, водними шляхами: *“Лише самі вони спускаються по воді й торгують”*¹⁷⁰. Крім цитованого тут ал-Істахрі (I), про це згадує також Ібн Хаукал (II): *“Самі ж вони спускаються по воді для торгівлі”*¹⁷¹. Наголошення обидвох старших авторів на прибутті купців *“по воді”* здатне свідчити про сплаву торгівлю.

Руси з Арти, згідно з ал-Істахрі (I), торгували чорними соболями та оловом (свинцем?). До цього переліку Ібн Хаукал (II) додав чорних лисиць та певне число рабів. Автор *“Худуд ал-алам”* (III) вказав, що з Арти вивозили дуже цінні леза для мечів і мечі, які можна зігнути вдвоє, а з Куяби – різні хутра й цінні мечі. Отже, особливої різниці між репертуаром предметів торгівлі, вірогідно, не було.

Товари зовнішньої торгівлі з цих переліків могли бути й предметом транзитної торгівлі, тобто, – купуватися на одних ринках і перепродуватися на інших. Крім того, серед руського імпорту наявні й місцеві товари. Вирішення того, які з них вироблялися на місці й вивозилися для продажу, а які перепродувалися, звичайно, ув'язується з питанням локалізації трьох груп русі та їхніх центрів. Найперше це стосується торгівлі хутром.

ки... – С. 413.

¹⁶⁸ Там само. – С. 177.

¹⁷⁰ Там же. – С. 411–412.

¹⁶⁹ Новосельцев А. П. Восточные источни-

¹⁷¹ Там же. – С. 412.

Намагання приблизити територію русі до традиційних центрів заготівлі хутра соболя в багатьох проаналізованих працях дуже виразне. Території Приильмення чи басейну Волги та її допливів є, звичайно, ближчими, проте логічним сприймається також зауваження, що соболь на Смоленщині водився ще на початку XV–XVIII ст., а давніше – навіть на українських землях¹⁷². Причиною його зникнення на територіях Білорусі та України було скорочення ареалу, зумовлене інтенсивним промислом¹⁷³, не в останню чергу викликаним значно густішим заселенням відповідних теренів. Прив'язування території русів до місць заготівлі хутра виступає однією з характерних помилок поширеної інтерпретації повідомлення східних джерел про три їх групи, виведеною від прикметної фрази: “І вивозяться з Арси чорних соболів”. Помилковість подібних суджень засвідчує цитата з ал-Муакаддасі (946–947–1000: “З Хорезму [вивозять] соболя, білку, горностая, фанака, [касторове масло], куницю, лисицю, бобрів, зайців, кіз, віск, стріли, велику рибу, високі шапки, риб'ячий клей, риб'ячі зуби, бобровий струмінь, амбру, юхт, мед, горіхи, соколів, мечі, кольчуги, березу, рабів із слов'ян, овець, велику рогату худобу, – усе це з Булгара”¹⁷⁴.

Цілком очевидно, що перелічені товари не мають жодного відношення до самого Хорезму, а є, як уточнює автор, привезеними з Булгара. У цитованому фрагменті наведено один із найширших переліків хутрових тварин, але розшифрування деяких позицій неоднозначне. Так, ‘фанака’ трактують дрібною степовою лисицею, лісовою куницею чи хутром тхора. У цьому разі автор відрізняє соболя від куниці, але немає певності, що інші тексти не об'єднували ці споріднені види під однією з назв. Соболь належить до роду куниця (Martes) родини куницевих (Mustelidae). Хутро куниці, хоча й дещо нижчої якості, проте схоже з соболиним і недосвідчене око може не зауважити суттєвої різниці. Його часто характеризують як “соболине”.

У датованому 883 р. літописному повідомленні про данину деревлян князеві Олегу куні названо з епітетом ‘чорні’: “Поча Шлегъ воевати на Древлъны . и примучивъ я . почѣ на ни^х дань иматъ . по чернь кунѣ”¹⁷⁵. Вимога виплачувати данину хутром передбачає його збут на зовнішніх ринках. Тому, вірогідно, під чорними соболями, яких у розповідях про три групи русі згадують важливою статтею руського експорту, необхідно, здебільшого, розуміти чорну куницю, або інакше – куницю лісову (Martes martes), цінну хутрову тварину, що водиться у Європі і західних частинах Азії, головню в лісових місцевостях. На території України її немає лише в Криму¹⁷⁶. Вірогідно, на цій підставі й виникли різночитання у пізніших авторів, які писали про чорних лисиць та чорних леопардів.

Підтвердження такому припущенню можна знайти у тогочасних східних джерелах. Так, Ібн Русте, описуючи волзьких булгар у IX ст., зазначав: “Основним їхнім багатством є шкірки куниці. Не мають вони [власних] грошей

¹⁷² Войтович Л. В. Хольмгард–Новгород... – С. 14; Його ж. Гольмгард... – С. 54.

¹⁷³ Кириков С. В. Промысловые животные, природная среда и человек. – Москва, 1966. – С. 292–297; Сокур І. Т. Історичні зміни та використання фауни ссавців України. – Київ, 1961. – С. 19–20.

¹⁷⁴ Древняя Русь... – Т. 3. – С. 95–96.

¹⁷⁵ Ипатьевская летопись // Полное со

брание русских летописей. – Москва, 1962. – Т. 2. – Стб. 17.

¹⁷⁶ Стельмах С. М. Куниця лісова в Україні: стан та перспективи використання ресурсів // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України: збірник науково-технічних праць. – Львів, 2011. – Вип. 21.08. – С. 52–57.

з цінних металів, їх дирхемами є [саме] шкірки куниці. Одна шкірка куниці має у них вартість двох з половиною дирхемів"¹⁷⁷. Ібн Фадлан, натомість, повідомляв, що булгари платять своєму царю "в кожному році від кожного будинку шкіру соболя"¹⁷⁸, а болгарський цар (цар ас-сакаліба), у свою чергу, "платить царю хазарів: від кожного будинку в його державі – шкіру соболя"¹⁷⁹. Ці приклади демонструють взаємозаміну назв соболя та куниці. Подібно й ал-Гаранті використовує назву соболя для характеристики водяної тварини, вірогідно, – видри, що водиться у річці слов'ян: "І є в ній тварина на кшталт маленької кішки з чорним хутром, зветь її водяним соболем. Його шкіри вивозять в Булгар і Саджсін, а водиться він у цій річці"¹⁸⁰.

Усе це, на загал, засвідчує цілковиту хибність практики використання "хутрового" аргументу з метою "притягування" території русі на північний схід Східної Європи, у напрямку звуженого ареалу поширення соболя періоду пізнього Середньовіччя. Згадані як експортний товар русів раби також не мають певної географічної прив'язаності. Проте, окрім цих експортних статей руської торгівлі, відзначено ще й особливі мечі та свинець чи олово.

Східні автори фіксували лише вивезення мечів з руської території, не уточнюючи їхнього походження. Тому вказівка про торгівлю мечами могла стосуватися не тільки практики перепродування каролінзьких мечів, а й продажу холодної зброї власного виробництва. Як доводив Анатолій Кірпи́чников, мечі русів, незважаючи на їх схожість із франкськими, на Сході таки виділялися. Вони отримали престижне найменування сліманські або сулайманські – від імені біблійного царя Сулаймана (Сулеймана, Соломона)¹⁸¹. Русь стала другою країною Європи, де вироблялася власна лезова продукція, що позначалася слов'янською мовою. Меч із Фошеваті на Полтавщині, з написом 'людо(т)а/коваль' дав підстави датувати таке виробництво зламом IX–X ст.¹⁸² Другий, київський меч з написом 'слав...' зі збірки Національного музею історії України старший, приблизно, на 50 років¹⁸³. Найвність руських зброярських майстерень засвідчує також виділена в дослідженні А. Кірпи́чникова група мечів (типи 'Z' та 'A') з руків'ями специфічних "руських форм"¹⁸⁴.

За зауваженням Г. Лебедева, наприкінці X – на початку XI ст. ці типи вписуються у компактний ареал півдня Східної Європи, північна межа якого відділяє "русські форми" мечів від "північних". Встановлення цієї межі потрактовано важливим доказом виникнення та існування південної "Русі Аскольда" з центром у Києві¹⁸⁵. Новіші знахідки мечів подібного зразка пов'язуються з поширенням експансії руської держави на ширші терени Східної Європи¹⁸⁶.

¹⁷⁷ История татар... – С. 703.

¹⁷⁸ Там же. – С. 734.

¹⁷⁹ Там же. – С. 738.

¹⁸⁰ Там же. – С. 783.

¹⁸¹ Кирпичников А. Н. О начале производства мечей на Руси // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. – Москва, 1998. – Т. 4. – С. 246–251.

¹⁸² Его же. Древнейший русский подписной меч // Советская археология. – Москва, 1965. – № 3. – С. 196–201.

¹⁸³ Его же. Новообнаруженный древнерусский подписной меч // Труды Отдела древнерусской литературы. – Санкт-Петербург,

1997. – Т. 50. – С. 717–722.

¹⁸⁴ Его же. Древнерусское оружие. – Москва; Ленинград, 1966. – Вып. 1: Мечи и сабли IX–XIII вв. (Археология СССР. Свод археологических источников. – Вып. Е1–36). – С. 34–36.

¹⁸⁵ Лебедев Г. С. Русь Рюрика, Русь Аскольда, Русь Дира? // Старожитності Русі-України. Збірник наукових праць. – Київ, 1994. – С. 147–149.

¹⁸⁶ Береговаткин А. Б. Древнерусский меч X в. из окрестностей села Пурдошки – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://kraeved.lfond.spb.ru/assets/files/sbornik/Begovatkin.pdf>.

Відзначена в Г. Лебедева північна межа переважаючого ареалу “руських форм” мечів має широтну орієнтацію й простягається від заходу на схід від Карабчіїва (49°01') коло Кам'янця-Подільського через Київ (50°27') та Чернігів (51°29') до Старої Рязані (54°23')¹⁸⁷. Вона, фактично, співпадає з північною межею торговельних пріоритетів русі другої половини IX – початку X ст., фіксованою широтним сухопутним торговельним маршрутом від Раффельштеттена (48°13') у Середньому Подунав'ї до Булгара на Волзі (54°58').

Окрім виділеної зусиллями А. Кірпічнікова групи мечів X–XI ст. “руських форм”, ареал поширення яких окреслив на карті Г. Лебедев, не існує жодної іншої географічної підстави, що її можна було б пов'язати з повідомленням східних джерел про мечі, якими торгувала русь із Арти та Києва¹⁸⁸. Окремі намагання ототожнення Арти з якимось із ранньосередньовічних металургійних центрів, виявлених на території Східної Європи, не мають під собою реальних підстав. Зв'язок таких центрів із виробництвом мечів є очевидною надінтерпретацією.

Крім інформації про товари (хутра соболя, мечі та раби), якими торгували руси, наприкінці аналізованого фрагменту ал-Істахрі (I) вміщено уривок з відомостями про територію, що її займали руси, характеризувану щодо сусідніх територіально-політичних утворень. Цю сентенцію, вміщену після етнографічної характеристики русів, випадає вважати такою, що стосується усього руського масиву, а не якоїсь окремої групи русі: “ці руси торгують з Хазарами, Румом (Візантією) і Булгаром Великим, і вони межують із північними околицями Рума, їх так багато і вони настільки сильні, що наклали данину на прикордонні з ними райони Рума, внутрішні булгари є християнами”¹⁸⁹.

Згадані у тексті основні просторові характеристики зведено в наступній таблиці (табл. 3).

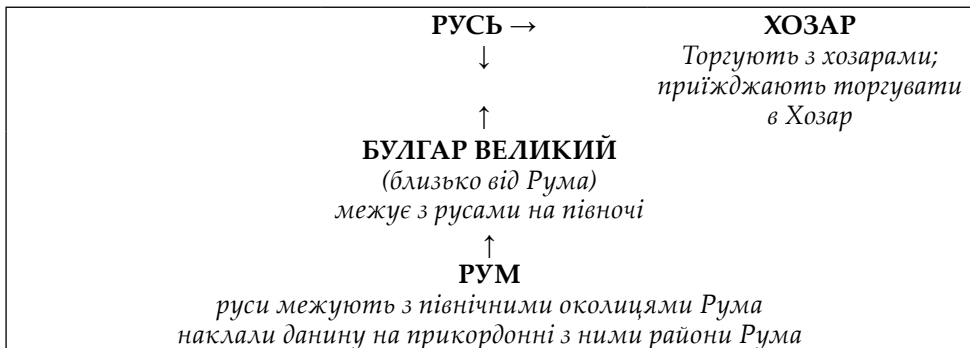

Табл. 3. Територіально-політичні орієнтири русів

У цитованому фрагменті йдеться про Дунайську Болгарію. На той час болгари вже прийняли християнство як офіційну релігію, хоча сама акція стосувалася лише внутрішніх болгар, тобто столичних. Не дає підстав для сумніву й цитата з Ал-Саведжі (IV), у якій Болгарію також вказано разом з Візантією: “Булгар Великий близько від Рума і зі значним населенням. А внутрішні

¹⁸⁷ Лебедев Г. С. Русь Рюрика... – С. 148.

¹⁸⁸ На жаль, у новітній монументальній праці Федора Андрощука аналітичні карти повністю відсутні. Див.: Андрощук Ф. Мечи

викингів. – Киев, 2013. – 712 с.

¹⁸⁹ Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 412.

¹⁹⁰ Там же. – С. 413.

булгари – християни”¹⁹⁰. Як би ці фрази не трактувати, але близькість території русі до дунайської Болгарії та Візантії сприймається очевидною. Наведені факти не дають найменших підстав локалізувати згадану тут Болгарію на півночі чи північному сході Східної Європи. Єдиною підставою не погодитися з такою пропозицією є заперечення достовірності самого уривку.

Якщо в аналізованому фрагменті згадано всі три групи русі, то це мала бути достатньо компактна трискладова територія, наближена, згідно з наведеними географічними орієнтирами, до північних кордонів Болгарії та Візантії. Немає жодних вказівок на розташування котроїсь з трьох груп ближче чи далі від зазначених кордонів. Якщо ж йшлося про якусь певну групу, то це могла бути лише Артанія, з усіх трьох груп послідовно описана останньою. Після характеристики Артанії та Арти вміщено етнографічну вставку з описом одягу, звичаїв та релігійних вірувань русів, за якою іде прикінцева розповідь про територіально-політичні контакти русі, де й згадується Болгарія разом з Візантією. Можливе близьке розташування Арти/Артанії до вказаних причорноморсько-балканських сусідів не змінює загальної картини, оскільки сама група розташовується поміж Славою та Куйабою (табл. 4):

Табл. 4. Взаємне розташування трьох груп русі

З аналізу наведених відомостей вимальовується широтне розміщення трьох груп русі з Артою посередині, Куйабою, розташованою ближче до Булгара на Волзі, та Славою – десь із протилежної від Куйаби сторони. Ця спрощена схема взаємного співвідношення назв населених пунктів (астіонімів) та територій (адміністративних хоронімів) вимагає поглибленого верифікування з урахуванням відомих цифрових даних про відстані між згаданими у тексті пунктами та залученням ширшого кола паралельних джерел.

“Руська земля” і проблема локалізації трьох центрів початкової русі

Започаткована на початку ХІХ ст. традиція наукової інтерпретації свідчень східних джерел про три групи русі дійшла до нашого часу з певним багажем усталених трактувань. За окремими виключеннями, значна частина авторів категорично стверджували практичне вирішення питання ідентифікації принаймні двох з трьох центрів русі. За замовчуванням приймається, що Куйаба ідентична з Києвом, а Слава – якимось умовним центром у землі ільменських словен, попередником Новгородом на Волхові. Виробилося поширене окреслення стану дослідження теми, сформульоване в різних запропонованих версіях практично тотожними зворотами: “В Куябе большинство историков видит Киев, а в Славиин – Новгородскую землю. Вопрос же об Артаннии до сих пор не разрешен и вызвал самые противоречивые предположения”¹⁹¹; “Первые два названия не вызывают сомнений у исследователей и отождествляются с Киевом

¹⁹¹ Карасик А. М. К вопросу о третьем центре древней Руси // Исторические записки. –

Москва, 1950. – Т. 35. – С. 305.

¹⁹² Ловмянський Х. Русь... – С. 200–201.

и новгородскими словенами; о локализации Артании существуют различные мнения"¹⁹²; "Если локализация первых двух групп русов – Куябы в Киеве, Славии в центре, находившемся на месте будущего Новгорода или рядом с ним, не вызывает особых разногласий у исследователей, то относительно возможного местоположения третьей группы продолжают выдвигаться новые версии"¹⁹³; "Идентификация двух из трех названных "групп русов" не вызывает серьезных сомнений: под Куябой имеется в виду Киев, область Среднего Поднепровья, под ас-Славией – область новгородских словен. Что же касается третьей "группы", Арсы, то в отношении нее было высказано множество предположений"¹⁹⁴ тощо.

Цитований вибірковий перелік практично тотожних за змістом фраз приховує більш ніж столітню історію наукової інерції. Це твердження можна прийняти за замовчуванням лише щодо ототожнення Куяби з Києвом, реальною, а не надуманою альтернативою якому дотепер не запропоновано. Засумнівалися у цьому лише декілька дослідників (Д. Щеглов, К. Міллер, П. Смірнов, Г. Корзухіна, В. Вілінбахов та Д. Смокгіна), відповідні публікації яких розглянуто вище. Що ж до ідентифікації другого центру – Слави, то ставити знак рівності між нею та історичним попередником Новгорода немає ніяких підстав. Єдиним аргументом на користь такої інтерпретації покликана слугувати назва літописних словен, сприйнята співзвучною з назвою другої групи русі – Славії. Жодного іншого доказу, окрім самої історіографічної традиції, не наводилося. Натомість за такого трактування виявляється не зауважене досі цілком очевидне ігнорування вказаних у текстах арабських авторів досить чітких і виразних просторових орієнтирів.

Прийнявши за постулат ототожненням Куяби з Києвом, необхідно, найперше, погодитися з тим, що вказаний центр східні джерела сприймали географічно найближчим до надволзького Булгара. Жодних наукових компромісів щодо інтерпретації такої виразної вказівки не може бути. Цей географічний факт однозначно передбачає знаходження десь поза Києвом, якщо розглядати їх з боку волзького Булгара, двох інших груп русі та їх центрів. Території, що знаходилися відносно ближче нього, аніж Київ, за жодних обставин не можуть претендувати на роль Артанії чи Славії, розташованої – за згідним, виразним і однозначним свідченням усіх аналізованих текстів арабських авторів – ще далі. Такі ближчі терени можна формально, проте дуже наочно окреслити на карті правильним півколом з центром у Булгарі, радіус якого дорівнює відстані від нього до Києва (рис. 1).

На охопленій накресленій півколом частині Східної Європи опиняється переважна більшість територій та населених пунктів, які дотепер ототожнювали із різними групами й центрами русі. У межі цього півкола потрапляють не лише басейн верхньої Волги, Приильмення, Верхнього Дніпра, а й практично все дніпровське Лівобережжя, включно з басейном Десни. Невмолима логіка фрази "Одна група їх найближча до Булгара, і цар їх сидить у горді, званому Куяба, і він (город) більший за Булгар" не дає навіть найменших підстав ототожнювати з Артанією чи Славою такі знані руські центри, як Смоленськ (Гньоздово), Чернігів, Переяслав та Родень. Уже за цією межею, проте не надто далі, знаходиться і Таматарха/Тмуторокань. Однак через зручніший шлях від Булгара до Таманського півострова (Волгою та Доном) сумнівно, аби в середньовічному географі віднайшлося достатньо підстав твердити, нібито Тмуторокань, з огляду Булгара, знаходиться далі від Києва.

¹⁹³ Коновалова И. Г. Ал-Идриси... – С. 232.

¹⁹⁴ Горский А. А. Государство... – С. 45–46.

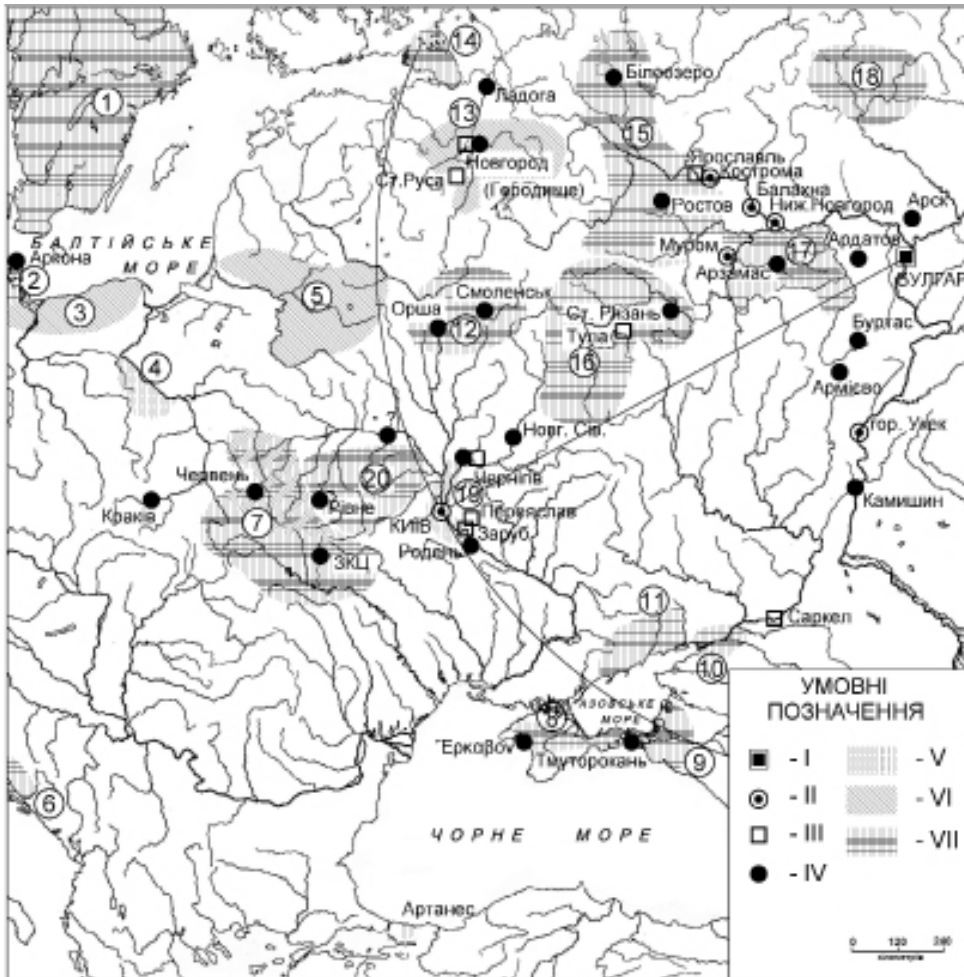

Рис. 1. Території та населені пункти, ототожнювані з трьома групами русі та їхніми центрами:

I – Булгар; II – населені пункти, ототожнювані з Куїабую; III – населені пункти, ототожнювані зі Славою; IV – населені пункти, ототожнювані із Артою; V – території, ототожнювані з першою групою русі з центром у Куїабі (Рус, Равас); VI – території, ототожнювані з другою групою русі (Славїя); VII – території, ототожнювані з третьою групою русі (Артанїя); 1 – Скандинавія; 2 – о. Ругія та прилеглі до нього території; 3 – Західне Помор'я; 4 – польські Куяви; 5 – територія литовських племен; 6 - Арента-Паганія (Narenta; Άρεντα); 7 – Галицько-Волинські землі; 8 – степи Тавриди; 9 – Таманський півост., Кубань; 10 – Нижнє Подоння; 11 – Північне Приазов'я; 12 – Верхнє Подніпрів'я, територія смоленських кривичів; 13 – територія ільменських словен; 14 – Карельський перешийок; 15 – Ростово-Суздальські землі; 16 – територія в'ятичів; 17 – територія мордві ерзя; 18 – В'ятська земля; 19 – Середнє Подніпрів'я; 20 – Деревлянська земля

Поза Києвом опиняються лише території та міста, розташовані на захід від Дніпра. Проте сумніватися у правдивості свідчення про знаходження Артанії та Славії далі від Булгара, ніж Київ, не доводиться. Варто взяти до уваги докладну обізнаність східних географів з відстанню від Булгара до Києва (Куйяби). Ал-Істахрі (I) вказав *“близько 20 переходів”*¹⁹⁵, Ібн Хаукал (II) писав про 20 днів шляху¹⁹⁶. Ал-Ідрісі, як і ал-Істахрі, також передав її у переходах: *“Від [города] Булгар до перших рубежів русів десять переходів. Від [города] Булгар до [города] Кукійана коло двадцяти переходів”*¹⁹⁷. Згадуючи відстань у половину шляху до межі території русів, Ал-Ідрісі є точнішим за ал-Істахрі, який помилково писав про початки країни Рум. Очевидно, ал-Ідрісі використав докладніший текст, ніж його попередник, тому немає підстав для сумнівів і щодо відстаней між трьома центрами русів. За ал-Ідрісі *“Від Куйяби до Арси чотири переходи і від Арси до Славії – чотири дні”*¹⁹⁸. Ці дві відстані арабський географ подав у різних мірах. При визначенні віддалі між Києвом (Куйябою) та Артою використано переходи, а між Артою та Славою – дні шляху:

СЛАВА <- чотири дні -> **АРТА** <- чотири переходи -> **КУЙАБА**

Після двох-трьох днів шляху з ночівлями караван мав також право на додатковий день перепочинку – манзіль. У довготривалих, складніших мандрах переходи між манзілями були коротшими (звичайно дводенними), а на легших – триденними. Відтак, шлях від Києва до Арти виявляється суттєво (у двічі чи тричі) довшим, ніж віддаль між Артою та Славою. Натомість, віддаль між Булгаром та Києвом була у п'ятеро довшою, ніж між Києвом та Артою.

Шлях між центрами русів можна вирахувати, якщо перевести їх у сучасні міри довжини, використовуючи знану відстань між Булгаром та Києвом. По прямій вона (за *Google Earth*) сягає 1345 км. Через Прилуки, Суми, Воронеж, Пензу та Нікольск він є довшим – 1672 км. Різниця доходить до 17%. Це середній відсоток, який, звичайно, додають туристи та військові топографи до відстані на карті, аби врахувати горбкуватість місцевості та кривизну самого маршруту.

Шлях між Києвом та Булгаром долали за два місяці (60 днів), утім – 40 днів дороги та 20 днювань-манзілів після кожних двох днів. Він був розділений на дві приблизно рівні частини. Східна частина – від Булгару *“до перших рубежів русів”* – знаходилася у сфері впливу Волзької Булгарії, а західну (київську) контролювали руси. Різні аспекти функціонування цього торговельного маршруту вивчали декілька поколінь істориків¹⁹⁹, а натурні обстеження виконали учасники спільної експедиції з Казані та Києва²⁰⁰ (рис. 2).

¹⁹⁵ Восточные источники. – С. 86.

¹⁹⁶ Коновалова И. Г. Ал-Идриси... – С. 235, прим. 49.

¹⁹⁷ Там же. – С. 121.

¹⁹⁸ Восточные источники... – С. 413.

¹⁹⁹ Рыбаков Б. А. Путь из Булгара в Киев // Древности Восточной Европы (Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып. 169). – Москва, 1969. – С. 189–196; Моця А. П. Новые сведения о торговом пути из Булгара в Киев // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология). Сборник научных трудов. – Киев, 1985. – С. 131–133; Толочко П. П. Пути-дороги Киев-

ской Руси // Славяне и их соседи. – Москва, 2008. – Вып. 12: Анфологион. Власть, общество, культура в славянском мире в средние века. К 70-летию Б. Н. Флори. – С. 339–341; Моця О. П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на “путехъ” // Археологія. – Київ, 2010. – № 2. – С. 30–42; *Его же*. Волга–Днепр–Дунай: средневековый путь Булгар–Киев–Регенсбург // Краеугольный камень. Археология, история, культура, искусство России и сопредельных стран. – Санкт-Петербург; Москва, 2009. – Т. 1. – С. 523–529.

²⁰⁰ Путь из Булгара в Киев. – Казань, 1992. – 134 с.

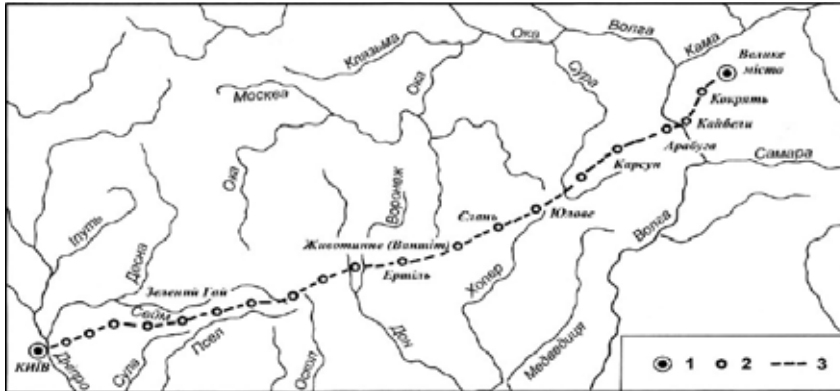

Рис. 2. Шлях із Булгара до Києва: 1 – вихідні пункти; 2 – зупинки-днювання; 3 – траса шляху (за О. Моцею)

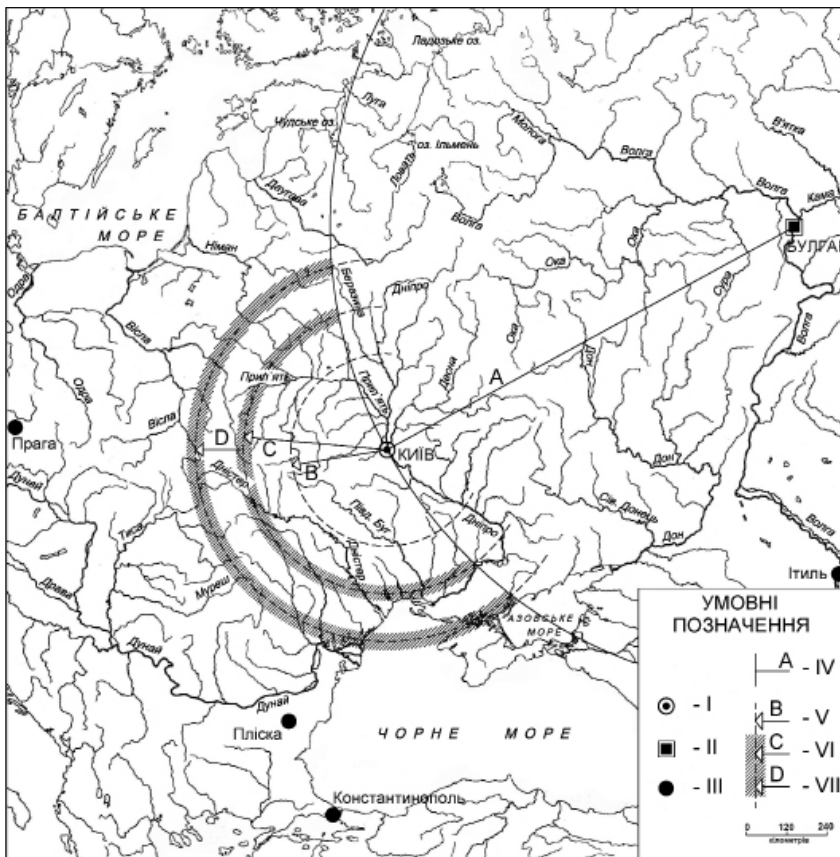

Рис. 3. Відстані від Києва, що відповідають відстаням між Куїабою та Артою, Артою та Славою і Куїабою та Славою: I – Київ; II – Булгар; III – інші міста; IV – відстань від Булгара до Києва; V – відстань від Києва до Артанії в 4 дводенні переходи; VI – відстань від Києва до Артанії в 4 триденні переходи; VII – відстань від Артанії до Слави

Сучасні дослідники приймають денні переходи давніх караванів сухоходом від 31–37 до 46 км. Довжину денного переходу між Києвом та Булгаром нескладно визначити поділом віддалі між цими центрами: $1672 / 40 = 41,8$ км. Вирахуваний на такий спосіб, він не повинен суттєво відрізнитися від середньої величини одного денного переходу між центрами русі.

Відстань від Києва до Арти дорівнювала 4 переходам з трьома днями відпочинку (манзілями) між ними. Перехід міг тривати 2 або 3 дні. Зважаючи, що сам відтинок виступає уятеро коротшим за шлях від Булгара до Києва, переходи між манзілями могли виявитися довшими – триденними. Якщо б вони були дводенними, другу частину шляху між Артою та Славою можна було також вказати у переходах (4 дні = 2 переходи), а не у днях. Отже, шлях між Києвом та Артою у чотири переходи, відповідав 12 дням шляху (4 переходи по 3 дні). Дванадцятиденний маршрут між Києвом та Артою (41,8 x 12) відповідає 501,6 км на місцевості, або 416,3 км на карті, тобто на 17% менше. Натомість чотириденний шлях між Артою та Славою дорівнював 167,2 км (41,8 x 4) на місцевості, або 138,8 км на карті. Загальна відстань між Києвом та Славою складала 668,8 км (501,6 + 167,2) чи близько 555 км на карті. Вирахувані відстані не складно відкласти на карті. Їх можна зобразити у вигляді трьох півкіл із центром у Києві (рис. 3).

Запропонована схема суттєво звужує набір прийнятних варіантів локалізації Артанії та Славії на карті. Проте сектор, у якому можливо відкласти радіуси відстаней від Києва до гаданих Артанії та Славії, сягає близько 180°. Півколо смуги ймовірного розташування Арти розпочинається на півночі у верхів'ях лівобічних допливів Прип'яті, перетинає від заходу верхів'я Бугу та Стиру й доходить на півдні до Бузько-Дніпровського лиману. Смуга вірогідного розташування Славії (радіуси C+D) простягається півколом від верхів'я Березини на півночі, на заході сягає Сяну й витоків Дністра, а на півдні дотикається гирла Дунаю та північно-західного узбережжя Кримського півострова. Ці смуги, виділені на карті штрихуванням, дають чималий простір для фантазій. Однак свідчення про розташування Арти десь між Києвом та Славою, а саму Славу як центр найвіддаленішої групи русі дають підставити звузити сектор, у якому накреслено їхні півкола. Логічно припустити: широтний шлях із Булгара до Києва задавав напрям розташування двох інших центрів русі також далі на захід. Цю лінійну послідовність, як уже йшлося, відзначала І. Коновалова.

Йдеться про руський відтинок шляху від Булгара, а далі – через Київ, Краків та Прагу на захід до дунайського Регенсбурга. Маршрут зазначеної західної ділянки пролягав через заліснені землі деревлян та волинян і сягав на заході Устилуга на Бузі. Детальніше його проаналізував О. Моця²⁰¹. Проте деревлянсько-волинський відтинок шляху Булгар–Київ–Регенсбург виступає лише його пізнішим відгалуженням, яке потрапило під контроль русі за часів княгині Ольги – після кровопролитної русько-деревлянської війни 946 р.²⁰² Якими територіями цей шлях простував на захід давніше? Відповідь на це запитання приховане в обрисах території Руської землі (далі за текстом: 'РЗ' – Ю. Д.).

На підставі аналізу літописних свідчень межі 'РЗ' окреслив Арсеній Насонов. Ця територія має на карті вигляд вузької смуги шириною 130–140 км., що розпочинається дещо на захід від витоків Случі, Збруча та Південного Бугу

²⁰¹ Моця О. П. Шляхи... – С. 38–40.

²⁰² Дибя Ю. Батьківщина святого Володимира: Волинська земля у подіях X ст. (Міждисциплінарні нариси ранньої історії Русі-України). – Львів, 2014. – С. 153–168.

²⁰³ Насонов А. Н. "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства. Историко-географическое исследование. – Москва, 1951. – 262 с.

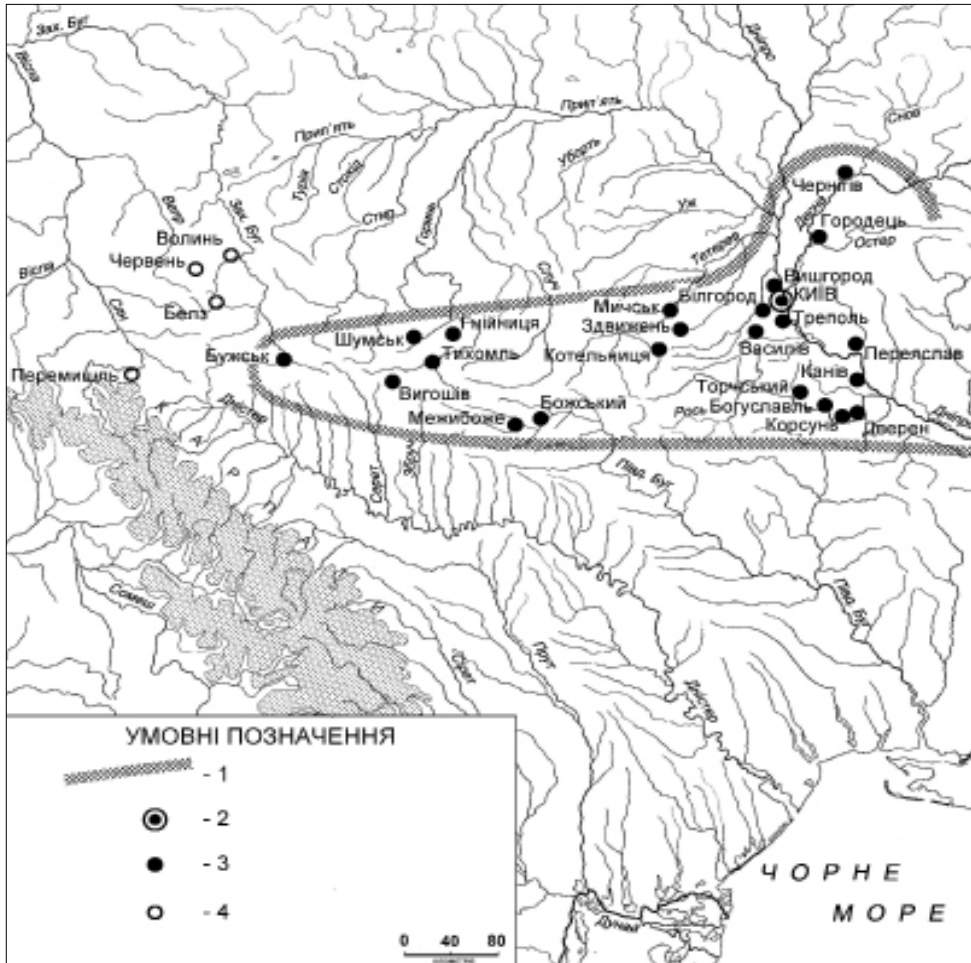

Рис. 4. Контури Руської землі та належні до неї літописні города: 1 – контури Руської землі ('РЗ'); 2 – Київ; 3 – згадані у літописах города Руської землі; 4 – города поза межами Руської землі

й простягається на схід до Дніпра, поступово розширюючись до межиріччя Росі та Тетерева. На лівому березі Дніпра 'РЗ' сягає від верхів'їв Сноу (правий доплив Десни) на півночі до лівобережжя Сули на півдні²⁰³. Запропоновані обриси 'РЗ' підтвердив та дещо відкоригував Владімір Кучкін, який немало зменшив її територію на Лівобережжі. Небезпідставно сумніваючись у належності до 'РЗ' Курська та Новгород Сіверського, він суттєво "урізав" її північно-східні межі, а, натомість, трохи "продовжив" їх від заходу, захопивши верхів'я Західного Бугу. Літописці XI–XIII ст. відносили до 'РЗ' на Лівобережжі лише Чернігів, Переяслав та Городок Остерський. На Правобережжі до 'РЗ' належали

²⁰⁴ Діба Ю. Формування території "Руської землі" IX–X ст. у контексті функціонування трансєвропейського торговельного шляху Булгар–Київ–Регенсбург // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Во-

линський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України. Матеріали 54 Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої

Київ, Вишгород, Білгород, Торчеськ, Треполь, Корсунь, Богуславль, Канів, Божський на Південному Бузі, Межибоже, Котельниця, Бужеськ на Західному Бузі, Шумеськ, Тихомль, Вигошів, Гнойниця, Мичськ та Здвизень (рис. 4)²⁰⁴.

Характеризуючи цю територію, В. Кучкін зауважив, що її більша частина, розташована на правобережжі Дніпра, простягалася, головню, вздовж вододілу, який відділяв басейни Прип'яті та Західного Бугу від басейнів Південного Бугу й Дністра. Це спостереження дало підстави пов'язати географічне положення та форму 'РЗ' із функціонуванням у середині IX ст. торговельного шляху, що провадив від Києва на Середній Дунай²⁰⁵. Існування такого шляху на підставі німецьких джерел обгрунтував А. Назаренко²⁰⁶. Одним з важливих джерел ранньої руської історії, які він детально проаналізував, виступає датований початком X ст. (між 903 та 907 рр.) "Раффельштеттенський митний статут", виданий за наказом східнофранкського короля Людовика IV (899–911) з метою відновити митні порядки на сході Баварії, яких дотримувалися за його попередників. Сам документ є настановою для митників при обладженні поборами руських та чеських купців, що потрапляли на Середній Дунай із Праги, де їх 965 р. фіксував очевидець – Ібрагім Ібн Йа'куб²⁰⁷. Згідно зі свідченням "Статуту", руси торгували воском, рабами та кіннями, а челядь (раби), віск та шкіри були традиційними статтями руського експорту, відомими за літописними звістками та переказом Ібн Йа'куба.

Важливим висновком А. Назаренка з аналізу статуту є відображення у ньому практики середини – третьої чверті IX ст. торгівлі на західному продовженні шляху з Києва до баварського Подунав'я²⁰⁸. Відзначений (В. Кучкін) збіг широтної орієнтації 'РЗ' з напрямком міжнародного трансконтинентального торговельного шляху русів на Захід має непересічне значення для розуміння початкових процесів формування Руської держави.

Зважаючи, що до складу 'РЗ' не входили не лише Новгород на Волхові (на той час ще неіснуючий²⁰⁹), Полоцьк чи Смоленськ, а й Деревлянщина, розташована за Тетеревом, на захід від Києва, А. Назаренко відніс появу 'РЗ' до періоду не пізніше часів Олега. Відтак, на його думку, *"речь идет о феномене того самого IX в., для которого характерно отсутствие скандинавских археологических древностей в Среднем Поднепровье"*²¹⁰. Цим 'РЗ' докорінно відрізняється, зокрема, від норманських факторій російських півночі та північного сходу, для яких характерні масові знахідки скандинавських старожитностей. Подібного за масштабами скупчення скандинавських артефактів на території 'РЗ' дійсно не зафіксовано, тому саме північні скандинавські факторії прийнято, за замовчуванням, вважати старожитностями русів.

1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору. – Володимир-Волинський, 2015. – С. 32–48.

²⁰⁵ Кучкін В. А. "Русская земля" по летописным данным XI – первой трети XIII в. // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 годы. – Москва, 1995. – С. 74–100.

²⁰⁶ Назаренко А. В. Южнонемецкие земли в европейских связях IX–X веков // Средние века. – Москва, 1990. – Вып. 53. – С. 121–136.

²⁰⁷ Relacja Ibrahima Ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bekriego /

Wyd., wstępem, kom. i przekł. opatrzył Tadeusz Kowalski; przy współudziale J. Kostrzewskiego [i in.] // Monumenta Poloniae Historica. – Seria 2. – Kraków, 1946. – Т. 1. – С. 49–50.

²⁰⁸ Назаренко А. В. Южнонемецкие земли... – С. 124.

²⁰⁹ ДИБА Ю. Батьківщина... – С. 209–215.

²¹⁰ Назаренко А. В. Русь XI века: Север и Юг // 1150 лет российской государственности и культуры: Материалы к Общему собранию Российской академии наук, посвященному Году российской истории (Москва, 18 декабря 2012 г.). – Москва, 2012. – С. 43.

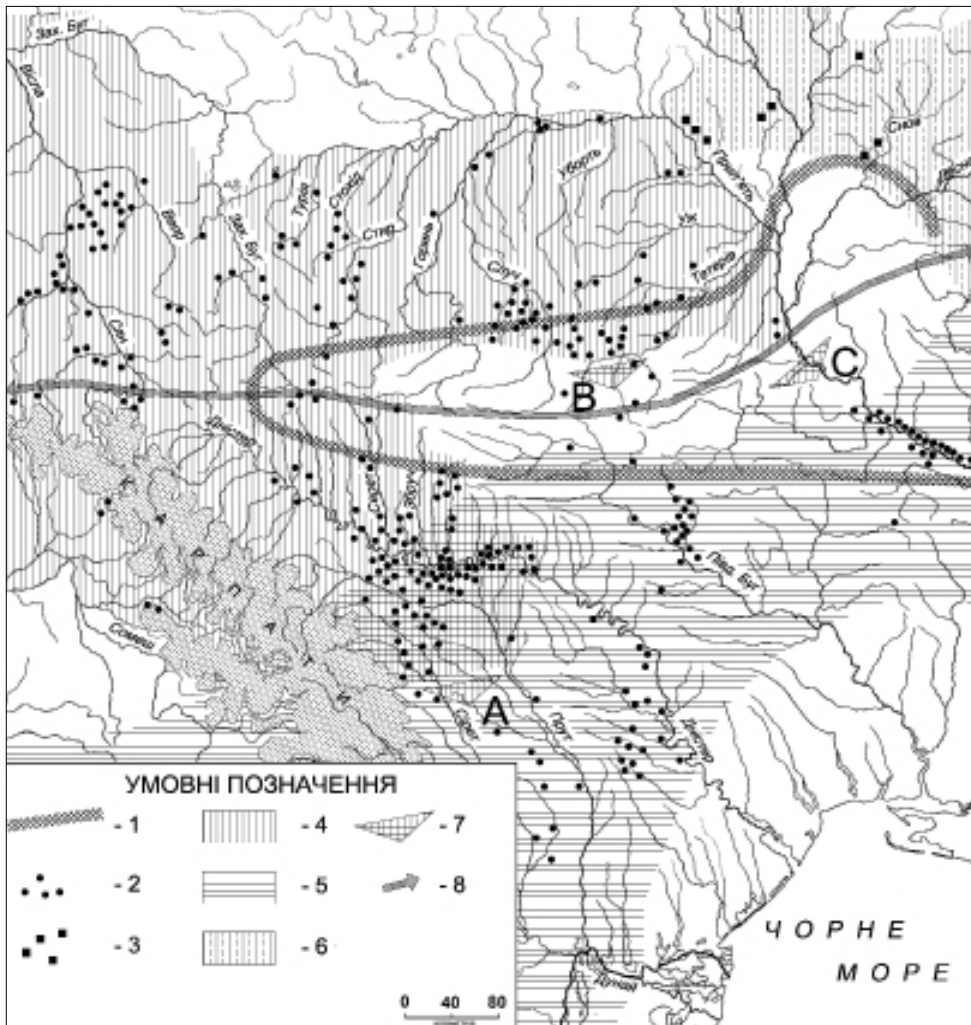

Рис. 5. Руська земля IX ст. та ареали слов'янських культур півдня Східної Європи VI–VIII ст.: 1 – обриси Руської землі ('РЗ'); 2 – пам'ятки празько-корчацької та пеньківської культури; 3 – пам'ятки колочинської культури; 4 – ареал празько-корчацької культури; 5 – ареал пеньківської культури; 6 – ареал колочинської культури; 7 – (А, В, С) напрямки міграції носіїв празько-корчацької культури; 8 – широтний торговельний шлях Булгар–Київ–Регенсбург

Витягнута вздовж вододілу смуга 'РЗ' не накладалася на заселені слов'янами території, а вклинювалася на, здебільшого, незаселені землі, розташовані між давнішими ареалами празько-корчацької та пеньківської культур Правобережжя Дніпра. Подібно й на Лівобережжі обриси 'РЗ' не співпадали з ареалом колочинської культури: він охоплював 'РЗ' зовні (рис. 5). Про характер освоєння русами нових теренів писав, зокрема, Алексей Щавелев, вважаючи їхні опорні пункти в Східній Європі відчуженими від слов'янських племінних територій, а не інтегрованими до них: "русы, количественно уступающие

більшинству славянських “племен”, на початкових етапах свого присутствия в Восточной Европе стремились закрепиться на торгово-коммуникационных путях только в наиболее “инвазивно-доступных” местах – в межплеменных контактных зонах”²¹¹. Таких же поглядів притримується й О. Толочко: “Именно несомкнутость политических границ делает возможной их существование как отдельных сообществ и их посредническую дальнюю торговлю”²¹².

Широтна орієнтація ‘РЗ’ та її практично докладний збіг із “вільною” смугою міжплеменних територій знаходять підґрунтя у природних реаліях півдня Східної Європи. Окрім того, що широтний торговельний маршрут пролягав вододілом, він практично накладався на кордон між лісовою та лісостеповою зонами. З боку Києва ‘РЗ’ додатково захищали рукотворні бар’єри системи ‘Змійових валів’, споруджених, здебільшого, у попередні епохи й доповнюваних зусиллями руських володарів упродовж X–XI ст. (рис. 6).

Вузька смуга ‘РЗ’ витягнулася до витоків західного Бугу, де її надійно фіксує Бужеськ. Підставою, аби віднести цей гóрод до ‘РЗ’, стали два літописні повідомлення 1149 й 1152 р. про суперечку між князем Володимиром Володаревичем та київським Ізяславом, який вимагав від галицького князя повернути городи, що належали до “Русской земли волости”: Бужеськ, Шумеськ, Тихомль, Вигошев та Гнойницю²¹³. Згаданий у цьому переліку Бужеськ А. Насонов ототожнював із Божськом на Південному Бузі²¹⁴, а Б. Рыбаков вважав якимось гóродом верхньої течії Горині²¹⁵. На що В. Кучкін слушно зауважив, що йшлося про Бужеськ на Західному Бузі, розташований ближче до городів Погорини, ніж Божський на Південному Бузі. До того ж, західний Бужеськ і пізніше належав галицькому князеві, хоча й визнавалося, що ним мав би володіти внук Ізяслава Мстиславовича Святополк: “аже ти сяду в Галичи . то Бужескъ твои възворочю”²¹⁶.

Досліджуючи географічне окреслення меж території ‘РЗ’, необхідно також привернути увагу до стійкості етнографічних традицій, зароджених у межах території майбутньої Руської держави. Так, М. Брайчевський доводив, що “спроби представлення діалектологічних даних з картою літописних “племен” є цілком закономірними”²¹⁷. Проаналізований у його дослідженні характер пов’язання діалектологічних даних з археологічною картою дав несподівано важливі результати. Відзначено, зокрема, збіг південно-західної групи діалектів сучасної української мови із внутрішньою структурою черняхівської групи племен. За спостереженнями М. Брайчевського, певному локальному варіанту археологічної культури відповідає певна група говірок, зокрема, – волинському варіанту черняхівської культури відповідає волинська група говірок²¹⁸. Для другої половини IX ст., з яким пов’язували появу смуги ‘РЗ’, ці паралелі виявляються ще наочніше. Вузький “клин” ‘РЗ’, що тягнеться від Середнього Подніпров’я до верхів’їв Західного Бугу, майже буквально співпадає з волинським говором української мови (рис. 7), контури якого взято за академічним “Атласом української мови”²¹⁹.

²¹¹ Шавелев А. С. Русы/росы в Восточной Европе: модель инвазии и некоторые особенности интеграции в мире восточных славян (вторая половина IX–X век) // Уральский исторический вестник. – Екатеринбург, 2013. – Вып. 1(38). – С. 112–113.

²¹² Толочко А. П. Очерки... – С. 186.

²¹³ Ипатьевская летопись. – Стб. 453–454.

²¹⁴ Насонов А. Н. “Русская земля”... – С. 29.

²¹⁵ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские

княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С. 64.

²¹⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 564.

²¹⁷ Брайчевський М. Походження Русі. – Київ, 1968. – С. 112.

²¹⁸ Там само. – С. 113–115.

²¹⁹ Карта говорів української мови // Атлас української мови. – Київ, 1988. – Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – Карта IV.

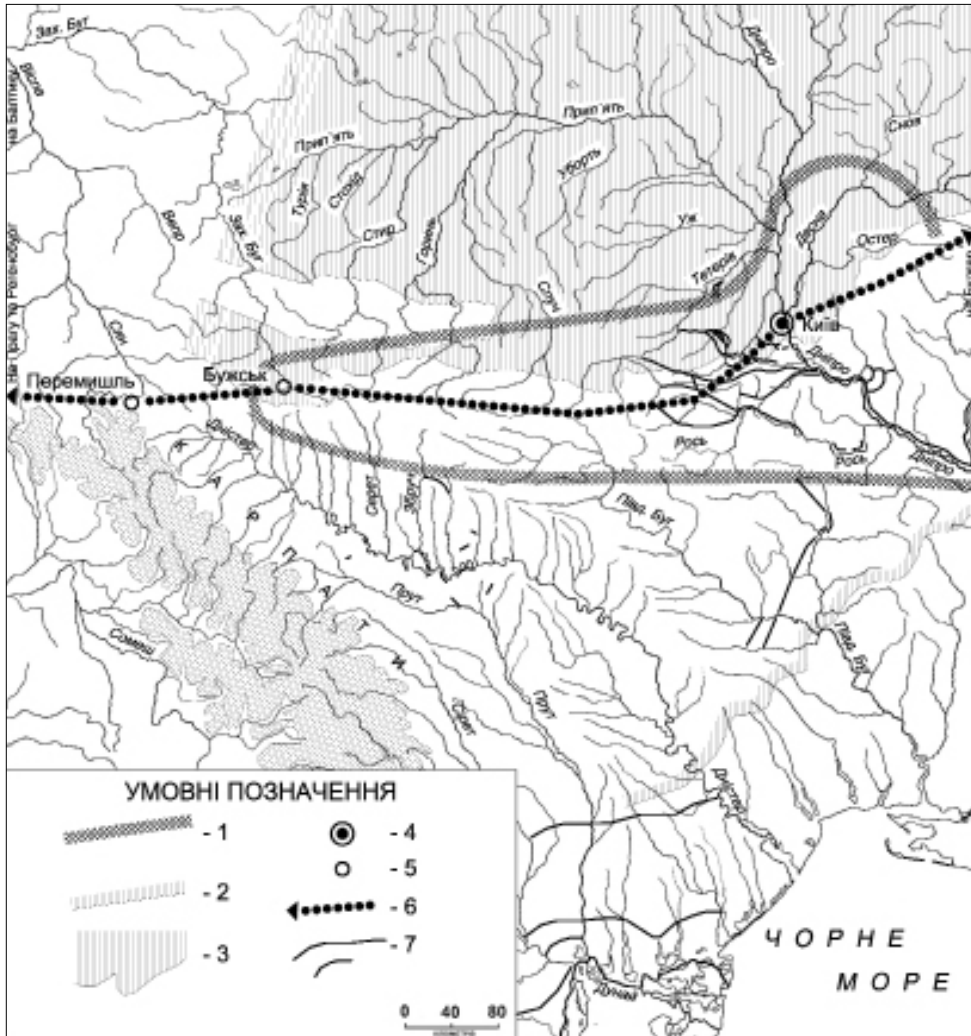

Рис. 6. Руська земля IX ст. у системі природних та антропогенних бар'єрів: 1 – обриси Руської землі ('РЗ'); 2 – межа степу та лісостепу; 3 – зона лісів; 4 – Київ; 5 – інші городи на торговельному маршруті Київ–Регензбург; 6 – торговельний широтний шлях Булгар–Київ–Регензбург; 7 – "Зміюві вали"

У порівнянні з південною межею 'РЗ' південна межа волинського говору незначно перемістилася на північ. Ця відмінність, як зауважував М. Брайчевський, знаходить пояснення в історичних умовах східноєвропейського Середньовіччя. На думку вченого, причиною, яка в X ст. змістила на північ південну межу осілого життя, стала печенізька загроза. Південь України тривалий час залишався незаселеним чи спорадично заселеним. Масова колонізація степових регіонів (за М. Брайчевським – повторна колонізація) розпочалася щойно у XVIII ст.

На сході волинський говір межує із середньонадніпрянським й доходить до верхів'їв Тетерева та Росі. Від заходу, дещо вигинаючись на північний схід,

територія поширення волинського говору сягає Володимира. На північному заході перехідні говірки поєднують волинський говір із близьким західнополіським.

Отже, від північного заходу мовні ознаки волинського говору виходять поза давні межі смуги 'РЗ'. Верхів'я Західного Бугу були західною межею впливу русів, далі розпочиналася сфера впливу Великої Моравії, а пізніше – Чеської держави. Річки Буг та Стир, згадані у відомій датованій 1086 р. підтверджувальній грамоті, текст якої поміщено в другій книзі "Хроніки" Козьми Празького. Вона виходить від документа X ст. й фіксує первісні кордони Празької єпископії: "Звідси на схід [Празьке єпископство] має межами річки Буг і Стир з містом Краковом і областю, яка називається Ваг, з усіма округами, що відносяться до вищезгаданого міста, яким є Краків"²²⁰. Витоки згаданих річок знаходяться майже поруч на водорозділі, що ним пролягав сухопутний шлях із Києва до Кракова, Праги й далі – Регенсбурга на Дунаї. Відтак, саме у верхів'ї Західного Бугу проходила межа між руським та чеським відтинками цієї дороги. Далі на захід, на баварське Подунав'я, руси змушені були кооперуватися з чеськими купцями, що й зафіксовано в "Раффельштеттенському митному статуті".

Локалізація Арти – центру третьої групи русі

Виступ території 'РЗ', що сягав Західного Бугу, є тією надійною підставою, яка дає можливість максимально звузити сектор пошуку Арти та Слави. Місце розташування Арти знаходиться на місці перетину смуги 'РЗ' із півколом, радіус якого дорівнює відстані від Києва до Арти (рис. 3; 8). Базовою величиною підрахунків довжини шляху між Києвом та Артою вище прийнято 41,8 км – відстань, яку долав караван за один день дороги між Булгаром та Києвом. За чотири триденні переходи (12 днів дороги) до Арти треба було подолати 501,6 км на місцевості, що відповідає 416,3 км на карті.

Арта локалізується досить впевнено на витоках Західного Бугу та Стиру. Єдиним значним містом у цій місцевості був літописний Пліснеськ, від якого до нашого часу збереглося унікальне за масштабами (більше 160 га) та значністю городище. Воно займає один з відрогів низькогірного пасма Вороняків – частини Гологоро-Кременецького кряжу, що розділяє басейни Дністра, Західного Бугу та Прип'яті. Ця визначна пам'ятка археології, датована VII–XIII ст., розташована на околиці села Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл. Достовірність такої інтерпретації не складно перевірити, порівнюючи реальну відстань від Києва до городища із теоретично визначеною. Шлях від Києва до Підгірців через Житомир, Романів, Полонне, Шепетівку, Шумськ та Кременець дорівнює 483 км (в теорії – 501,6 км), або ж – 400 км по прямій на карті (в теорії – 416,3 км). Похибка до 20 км цілком допустима як співмірна з різницею, що її дають варіанти того ж шляху, прокладені через інші населені пункти.

Пліснеське городище досліджували Ярослав Пастернак, Михайло Кучера, Олексій Ратич, Іван Старчук, Павел Раппопорт тощо. Від початку 90-х років

²²⁰ Козьма Пражский. Чешская хроника. – Москва, 1962. – С. 151.

²²¹ Филипчук М. А. Оборонні споруди Пліснеська // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень, 2008. – Т. 2. – С. 220–229; Його ж. Природно-топографічні умови розташування Пліснеська // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. –

Київ, 2008. – Вип. 4. – С. 225–238; Його ж. Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології. – Львів, 2009. – Вип. 4. – С. 3–21; Його ж. Пліснеський археологічний комплекс: теорія і практика дослідження // Вісник Інституту археології. – Львів, 2015. – Вип. 10. – С. 38–64.

Важливим висновком цього дослідження, заснованим на спостереженнях Володимира Зоценка про скандинавські артефакти, виявлені на захід від Києва, стала констатація значної ролі Пліснеського городища в міжнародній, торгівлі: *“утвердившись у Києві, руси-вікінги склали верхівку Київського каганату, який через Пліснесько ще в середині IX ст. налагодив контакти з Великою Моравією, а по Прип'яті – з волинськими племінними союзами (князівствами)”*²²³.

Зв'язок Пліснеського городища зі скандинавами вперше відзначив Я. Пастернак, проте його публікації у виданнях української діаспори не набули поширення й, фактично, залишилися не використаними²²⁴. Особливої уваги заслуговує кераміка специфічних форм та оздоблення, виявлена серед нижньої верстви культурного шару дитинця, її відносять до IX ст. Аналогії до цієї кераміки, датовані першою половиною X ст., віднайшлися на території племені вільців обабіч р. Гавели в межиріччі Лаби (Ельби) та Одри. Близькі аналогії виявлено також на півострові Вагрія. Появу скандинавів на Пліснеському городищі Я. Пастернак датував кінцем IX – першою половиною X ст. Осівши тут, вони привезли з прибалтійських факторій слов'янських ремісників, зокрема й гончарів, які створювали кераміку на свій лад, відмінний від широкої місцевої гончарської практики²²⁵.

Легендарну традицію Пліснеська та околиць ретельно опрацював І. Мицько. Порівнюючи її з матеріалами, почерпнутими із європейського фольклору, він обґрунтував гіпотезу про походження княгині Ольги з Пліснеська, яким володів її батько – Олег²²⁶. У цих працях масштабно репрезентовано фольклорну традицію Пліснеського городища, багатством та повнотою немало виділену на тлі скупих народних переказів, пов'язаних з іншими городищами княжої доби. Одним з підтверджень гіпотези про правління Олега в Пліснеську автору слугує звістка ал-Мас'уді про двох слов'янських царів. Ім'я одного з них читається як ал-Дір і в ньому добачають літописного київського Діра. Після нього правив ал-Олванг, що мав немало володінь, великі будівлі, значне військо і багать військового спорядження. Він воював з Румом, франками, лангобардами та іншими народами. Війни між ними велися з перемінним успіхом. Ім'я цього царя нагадує ім'я Олег²²⁷.

Його ж. Вікінги в Центральній Європі: загадка Пліснеська // Четверті “Ольжині читання”. Пліснеськ. 16 травня 2009 року. – Львів, 2010. – С. 3–8; *Його ж.* Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі XX–XXI століть // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. – Львів, 2011. – Вып. 20 Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 142–188; *Его же.* Вікінги в Центрально-Восточной Европе: загадки Ладоги и Плиснеска // Вестник Удмуртского университета. Серия 5 (История и филология). – Ижевск, 2011. – Вып. 3. – С. 3–15; 2012. – Вып. 1. – С. 3–11.

²²³ *Його ж.* Вікінги в Центрально-Східній Європі... – С. 100.

²²⁴ Пастернак Я. Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині // Науковий збірник Українського Вільного Університету = Wissenschaftliche Mitteilungen der Ukrainischen Freien Universität. – Мюнхен, 1948. – Вып. 5. – С. 138–148; *Його ж.* Варя-

ги в Україні // Свобода. Український щоденник = Svoboda. Ukrainian daily. – Jersey City; New York, 1950. – No. 243: October 19. – P. 3.

²²⁵ Пастернак Я. Літописний город... – С. 146–147.

²²⁶ Мицько І. Пліснеськ – батьківщина княгині Ольги // Конференція “Ольжині читання”, Пліснеськ. 10 жовтня 2005 року. – Львів, 2006. – С. 61–81; *Його ж.* Родовід княгині Ольги за європейським епосом // Другі “Ольжині читання”, Пліснеськ–Львів. 14–15 червня 2007 року. – Львів, 2007. – С. 18–34; *Його ж.* Свята Ольга в епосі України // Треті “Ольжині читання”, Пліснеськ, 31 травня 2008 року. – Львів, 2009. – С. 27–39; *Його ж.* До історії поширення в Європі переказів про княгиню Ольгу // П'яті “Ольжині читання”, Пліснеськ. 7 травня 2010 року. – Львів; Броди, 2011. – С. 3–12; *Его же.* Датское происхождение князя Олега. – [Електронний ресурс] / Режим доступа: <http://conference.dansk.ru/content/view/28/39/>.

²²⁷ Новосельцев А. П. Образование древнерусского государства и первые его прави-

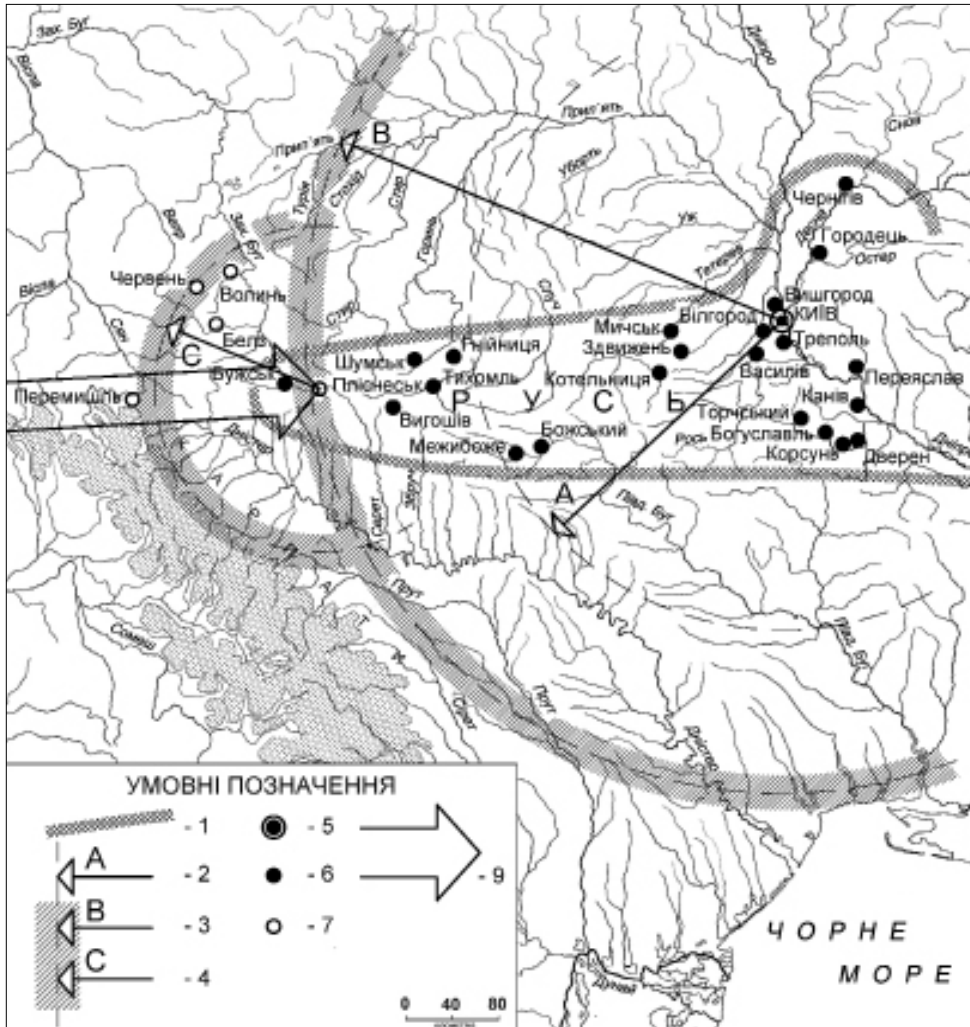

Рис. 8. Локалізація Арти та Слави на: 1 – обриси Руської землі ('РЗ'); 2 – відстань від Києва до Артанії в 4 дводенні переходи; 3 – відстань від Києва до Артанії в 4 триденні переходи; 4 – відстань від Артанії до Слави; 5 – Київ; 6 – інші населені пункти; 7 – напрям сфери впливу чеської держави по "річки Буг і Стир"

Наведений опис володінь та майна ал-Олванга, й справді, співмірний з масштабами Плісеського городища, розташованого на захід від Києва, тобто, – поза володіннями ал-Діра. За складною системою оборони та багатством і насиченістю культурного шару Плісеське городище різко виділяється серед усіх городищ періоду давньої Русі. До того ж, його верхня частина має назву "Високе городиско" (пор. недалеко Підгірці та Загірці), цілком співзвучну з характеристикою Арти в ал-Ідрісі (V): "Гóрод Арса гарний і (розташований) на

укріпленій горі”²²⁸. Враховуючи територію, яку охоплюють вали в низинній частині, загальна площа городища сягає 160 га. Порівнюючи колосальні розміри Пліснеського з іншими руськими городищами, П. Раппопорт відмовлявся розглядати у єдиному комплексі його долішню частину, що знаходиться з південної сторони²²⁹ (рис. 9).

Вали нижньої ділянки городища мають специфічну форму. Спершу вони охоплюють підніжжя пагорба, а далі своєрідним “рукавом” витягуються до південного заходу, вздовж долинного простору витоків Західного Бужка. Призначення цього виступу приховує його форма: вона дозволяє контролювати шлях, який пролягав вздовж русла потоку. Сучасну дорогу в австрійський період проклали впритул до західних схилів, відхиляючись круто на північ від давнішого шляху, що охоплював городище дещо західніше. Обидва шляхи (давній і новіший) фіксує карта Фрідріха фон Міра 1779–1782 рр. з австрійського Військового архіву (див. урочище ‘Oleskie Hucisko’), оцифрована і викладена у відкритий доступ²³⁰.

Слово ‘рукав’, яким охарактеризовано форму нижньої частини валів Пліснеського городища, слугує синонімом до терміну ‘захаба’. Так називають додаткове оборонне укріплення з вузьким проходом перед міською/замковою брамою чи позаду неї у межах зовнішніх мурів. Вхід (вихід) до такої захиби забезпечували додаткові ворота. Ця споруда надала додаткові можливості оборони від нападників, які у довгому проході опинялися під перехресним обстрілом.

Подібну функцію виконувала система валів нижньої ділянки Пліснеського городища, охороняючи шлях, що провадив на захід попри укріплену нагірну частину. У цьому рукаві контролювали купецькі валки, які могли зупинятися біля підніжжя городища для відпочинку й поповнювати запаси питної води з джерела “Сине око”. На виході всередині виступу знаходилося ще й додаткове менше укріплення, зручне для охорони виходу, вали якого (розкопи II, III, IV) досліджено 1990 р. (рис. 9).

Цілком можливо, саме жорстка система контролю на вході/виході до “захаби” Пліснеського городища стала однією з підстав складення переказів про мешканців Арти, що вбивали всякого чужоземця, прибулого до їхньої землі. Окрім того, причиною появи таких чуток могли стати певні історичні паралелі, укорінені в античній літературі. Так В. Мінорський, згадуючи про пов’язування назви ‘Арта’ з групою мордві-ерзя, відзначив назву цього мордовського племені імовірно іранським еквівалентом Геродотових андрофагів²³¹ (гр. Ἀνδροφάγοι, від ἀνήρ (ἀνδρός) – людина, φάγος – поїдаючий; букв.: людодіди, канібали).

Ближчі аналогії навів Віктор Гріцков, який зауважив подібну до східних авторів характеристику русів також і в візантійців²³². Так, Лев Диякон, описуючи жертвопринесення русів поблизу Доростоду, перервав свою оповідь словами: “Але досить про жертвопринесення таврів”. Цю фразу побудовано так, що можна здогадатися про наявність додаткових відомостей щодо тавроскіфських жертвоприношень, згадувати про які автор не вважав доречним. Про

²²⁸ Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 413.

²²⁹ Раппопорт П. К вопросу о Плеснеске // Советская археология. – Москва, 1965. – № 4. – С. 92.

²³⁰ First Military Survey (1763–1787). – [Електронний ресурс] / <http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/?bbox=2777296.4269134686%2C6431198.969429811%2C2783411.3891762826%2C6434117.908447452>.

2C6434117.908447452.

²³¹ Hudūd al-Ālam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D. / Translated and explained by V. Minorsky. – London, 1982. – P. 434, note 4.

²³² Грицков В. В. Крещение Руси: В 2 ч. – Москва, 2009. – Ч. 1: Владимир Святой; Ч. 2: Митрополит Михаил. – С. 480–484.

жертвоприношення чорноморських таврів писали ще в античну добу, зокрема, – Геродот: *“У таврів існують такі звичаї: вони приносять в жертву Діві мореплавців, що зазнали катастрофи на морі, і всіх еллінів, кого захоплять у відкритому морі”* (5, 213). Ці уявлення засвоїла християнська культура. За твердженням святого Кирила Олександрійського (V ст.), *“Скіфи, що живуть на Таврійському Херсонесі, віддають на заклання захоплених ними чужинців на честь тубільної Артеміди”* (9, 225) тощо.

Окрім того, у візантійських джерелах є свідчення, яке співвідносить звичаї русів-тавроскіфів уже з Галицькими землями. Цю історичну обставину пригадав М. Козлов, ототожнивши Артанію зі Збруцьким культовим центром²³³. Оповідуючи про пригоди Андроніка Комніна, візантійський хроніст XII ст. Микита Хоніат пов'язав його пристрасть до звірства та крові з перебуванням у Галичі, нагадуючи звичай тавроскіфів вбивати іноземців: *“як видно з його справ, маючи душу безжальнішу, ніж найлютіші, що коли-небудь були люди, зважився, по своїй злості, приносити в жертву людей, знехтувавши християнськими законами, які наказували, радше, рятувати, ніж губити душу, й оголошують цілий світ негідним її. Який божевільний Камбіс, або жорстокий Тарквіній, або Ехет і Фаларіс – ці дикі і звірячі люди зробили що-небудь подібне? Хто з тавроскіфів, у яких належить законом вбивати чужоземців і звичаями яких заразився цей старий, що багато поневірявся, так лютував над своїм бранцем?”*²³⁴.

Повертаючись до аналізу ролі Пліснеського городища у міжнародній трансєвропейській торгівлі, так наочно демонстрованої його планувальною структурою, необхідно вдатися до переліку товарів, що ними торгували руси з Арти. Поза увагою залишилася торгівля Арти свинцем чи оловом (східні джерела передають свинець та олово одним поняттям). Появу цих металів на Русі гіпотетично пов'язують із покладами в Корнуелі (Уелс) чи горах Гарц (Саксонія). На думку Л. Войтовича, метал мав потрапляти до Русі балтійським шляхом, з півночі, маршрутом Західною Двіною²³⁵. Однак, тут не враховано прямого свідчення Ібрагіма ібн Йа'куба, яке має стосунок до торгівлі руси на західному напрямку. Згадуючи русів у Празі, арабський автор, зокрема, віднотував закупівлю олова: *“Приходять до нього (міста Праги) з міста Кракова руси і слов'яни з товарами, і приходять до них (жителів Праги) з країн тюрків мусульмани, жиди та тюрки, також з товарами і з міткалями плямистими, й вивозять від них борошно, олово і [різні] сорти хутра”*²³⁶.

У Чехії було багато давніх рудників, зокрема – родовище в Чеських Рудних (Крушних) горах, де видобувалося срібло. Його поклади почали розробляти уже в 2 тисячолітті до Р. Х. При виробництві срібла з галеніту отримували також супутній свинець. На Русь ці метали постачали саме з Чехії. Власне таку можливість відображає літописна згадка про матеріальні блага, які очікував Святослав у Переяславці на Дунаї: *“хочю ж^чти в Переяславци . в Дунаи . яко то єсть среда земли моєи . яко ту вса благая сходятъ^с . ѿ Грѣкъ паволокы . золото . вино . и ѿвоци разноличьнии . и и Щеховъ . и изъ Оугоръ серебро и комони . изъ Руси же скоро . и воск^в . и медь . и челадь”*²³⁷. Відтак, свідчення східних джерел про тогрівлію свинцем (оловом) в Арті кореспондуються з повідомленням Ібрагіма ібн Йа'куба про торгівлю оловом у Празі, куди через Краків приїжджали руські купці, й знаходить підтвердження у Повісті временних літ.

²³³ Козлов М. Святогор... – С. 17–19.

²³⁵ Войтович Л. В. Голмгард... – С. 54.

²³⁴ Византийские источники // Древняя Русь... – Москва, 2010. – Т. 2. – С. 281–282.

²³⁶ Восточные источники. – С. 79.

²³⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 55.

Західний вектор устремління Русі підтверджує також ще одне оригінальне свідчення Ібрагіма ібн Йа'куба: "А на захід від русів – місто жінок"²³⁸. Його, звичайно, зіставляють з античними уявленнями про амазонок, яких уміщували на півночі, здебільшого в балтійському регіоні. Згадують також етимологію назви містечка Kwennland на узбережжі Фінської затоки²³⁹. Проте, відвідуючи Прагу, Ібрагім ібн Йа'куб, радше, мав на увазі місцеві легенди про Девін, збережені в "Чеській хроніці" Козьми Празького. Описані там події відносяться до часів Пржемисла та Лібуше. У легенді розповідається про війну між жінками й чоловіками: "дівчата цієї країни досягали зрілості швидко: подібно до амазонок, вони жадали військової зброї і обирали собі проводирку; вони займалися військовою справою так само, як і молоді чоловіки, і полювали в лісах, як чоловіки; і тому не чоловіки обирали собі дівчат у дружини, а самі дівчата, коли бажали, вибирали собі чоловіків і, подібно до скіфського племені, плавок або печенігів, вони не знали різниці між чоловічим і жіночим одягом. Сміливість жінок зроста настільки, що на одній скелі, недалеко від названого граду, вони спорудили собі град, захистом якому служила природа, і дали цьому граду назва Девін, від слова "діва". Юнаки, бачачи все це, дуже розсердилися на дівчат і, зібравшись у ще більшій кількості, збудували неподалік град на іншій скелі серед хащі, на відстані не більше, ніж звук рогу; теперішні люди [називають] це місто Вишеградом; в ті ж часи він носив назву Храст, від [слова] гущавина"²⁴⁰.

Так повідомлення Ібрагіма ібн Йа'куба про розташоване на захід від русів місто жінок, під яким необхідно розуміти чеський Девін, виступає ще одним доказом західної орієнтації русі. Західна межа контрольованого руссю шляху дотикалася на витоках Бугу та Стиру до великоморавських (пізніше чеських) володінь. Якраз на цих витоках і розташований Пліснеськ – Арта східних джерел.

Локалізація Слави – центру другої групи русі

Відомі за східними джерелами назви другої групи русі – 'ас-Славія' та 'Джалаба/Джлаба' й варіанти назви центру цієї групи 'Сла.а', 'Салау', 'Слава' та 'Сілак' свідчать про їх пов'язаність з якимось слов'янським угрупованням, проте його немає підстав ототожнювати безпосередньо з терміном 'сакаліба', що ним на Сході називали слов'ян (часто також – різні неслов'янські народи) та слов'янських невільників. Її Город Слава знаходився на відстані чотирьох днів від Арти. Це найменша відстань з вирахуваних раніше. При тому, що один день дванадцятиденного (чотири переходи) шляху від Києва (Куїаби) до Пліснеська (Арти) укладався у 40,25 км, чотири дні шляху до Слави дорівнювали 161 км (на карті – 133,6 км). Рівний цій відстані радіус, відкладений від Пліснеська (рис. 8), окреслює на півколо, яке на півночі сягає середньої течії Турії, на заході – Сяну, а на півдні – верхів'їв Пруту.

На захід від Пліснеська розташовувалися терени, підвладні Великій Моравії, а пізніше – Чеській державі. Чеські впливи, вірогідно, засвідчує і назва Перемишля, пов'язана, як можна здогадуватися, з чеськими Пшемислідами. На південному сході смуга можливого розташування Слави сягала карпатських відрогів, де не було значних укріплених центрів. На півдні це півколо не доходило до городищ передгір'я Північної Буковини, датованих IX–X ст.²⁴¹

Конкретний напрямок, у якому знаходилася Слава, задає, зокрема, північно-західне відхилення території поширення волинського говору, у свій

С. 46–47.

²³⁸ Восточные источники. – С. 79.

²³⁹ Там же. – С. 79, прим. 79.

²⁴⁰ Козьма Празький. Чешская хроника. –

²⁴¹ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – Київ, 1982. – С. 15. – Рис. 1.

основній масі відповідне відзначеній смузі території 'РЗ'. Споріднені з волинським говором перехідні говірки поєднуються також із близьким західнополянським говором (рис. 7). Необхідно так само згадати й скупчення топонімів із архаїчним коренем на 'рус-' у Побужжі, в околицях Володимира (рис. 10)²⁴². У цій схемі не бралися до уваги подібні топоніми у контактних зонах із сусідніми територіями (Північна Буковина, Молдавія), де вказані назви побутували значно ширше.

Отже, найвірогідніше, Слава знаходилася на північний захід від Пліснеська. Смугу можливого її розташування окреслює півколо з центром у Пліснеську, у вказаному напрямку перекриваючи два відомі центри Забужжя – Червен і Волин. Забудова Червена локалізована на кілька окремих височин у долині Гучви та її притоки Синюхи. Городище овальної форми (145х95 м) знаходиться на правому березі Гучви, за 150 м на південний захід від неї. Вал городища в окремих місцях нині сягає 6 м висоти. Окольний город, розміщений дещо західніше, об'єднувався з дитинцем валом та частоколом у єдину оборонну систему, площею 3,5 га. Посад займав кілька інших пагорбів заплави Гучви. Навколо були також окремі незахищені поселення, які теж формували поселенський комплекс давнього Червена загальною площею 40 га. Товщина культурного шару на дитинці і окольному городі сягає 2–2,5 м. Найстарші віднайдені тут матеріали датуються IX–X ст. Свого розквіту Червен досяг у XII–XIII ст. Дата зведення оборонних споруд дитинця не відома, вони декілька разів знищувалися і відбудовувалися упродовж XI–XIII ст.²⁴³

У Городку Надбужному біля Грубешова збереглося городище давнього города Волиня. Його дитинець, площею 1,5 га, відомий під назвою "Замчисько". Городище овальної форми, розмірами 30х70 м, оточене потужним валом й зведене напроти великого поселення VIII–X ст. Поява тут перших оборонних споруд датується IX ст. Зруйнування Волиня пов'язують з походом монголів. Окольний город площею 8–10 га захищав зруйнований на сьогодні вал. Від південної сторони дитинця і західної сторони окольного города з ними межував неукріплений посад площею близько 1 га. Загальна площа города з окольным городом та посадом сягала 15 га. Навколо розташовувалися супутні поселення. Курганний могильник в урочищі Городище датується IX–XII ст., а пізніший ґрунтовий могильник – XIII–XV ст.²⁴⁴

Пряма підказка щодо того, який з названих городів Забужжя могли вважати Славою, збереглася у публікації З. Доленги-Ходаковського: *"городъ Волянъ при устьѣ той же Гучвы, которого обширный вал, съ особеннымъ городком Словенскимъ, съ множествомъ могил внутри того вала и на восточной стороне Буга, видны по сію пору"*²⁴⁵. Назва 'Словенський городок', закріплена за городищем Волиня, доводить, що східні автори трактували Славою саме його. До того ж, у найближчій околиці городища збереглися легенди про появу 'Славутина' (пол. *Ślawęcin*) – передмістя сусіднього Грубешова, розташованого за 2 км на захід від Городка-Надбужного. Це передмістя півколом охоплювало Грубешівське озеро, з яким і пов'язана місцева легенда про загибель 'славного міста'²⁴⁶,

²⁴² Диба Ю. Батьківщина... – С. 79–81.

²⁴³ Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави. – Київ, 2014. – С. 97–99.

²⁴⁴ Там само. – С. 99–100.

²⁴⁵ Доленга-Ходаковский З. Пути сообщения в древней России // Русский историчес-

кий сборник, издаваемый Обществом истории и древностей российских. – Москва, 1837. – Т. 1, кн. 1. – С. 10.

²⁴⁶ Wiatrowski A. Dzieje Hrubieszowa w świetle źródeł, dokumentów i zabytków historycznych. – Hrubieszów, 1988. – [Елек-

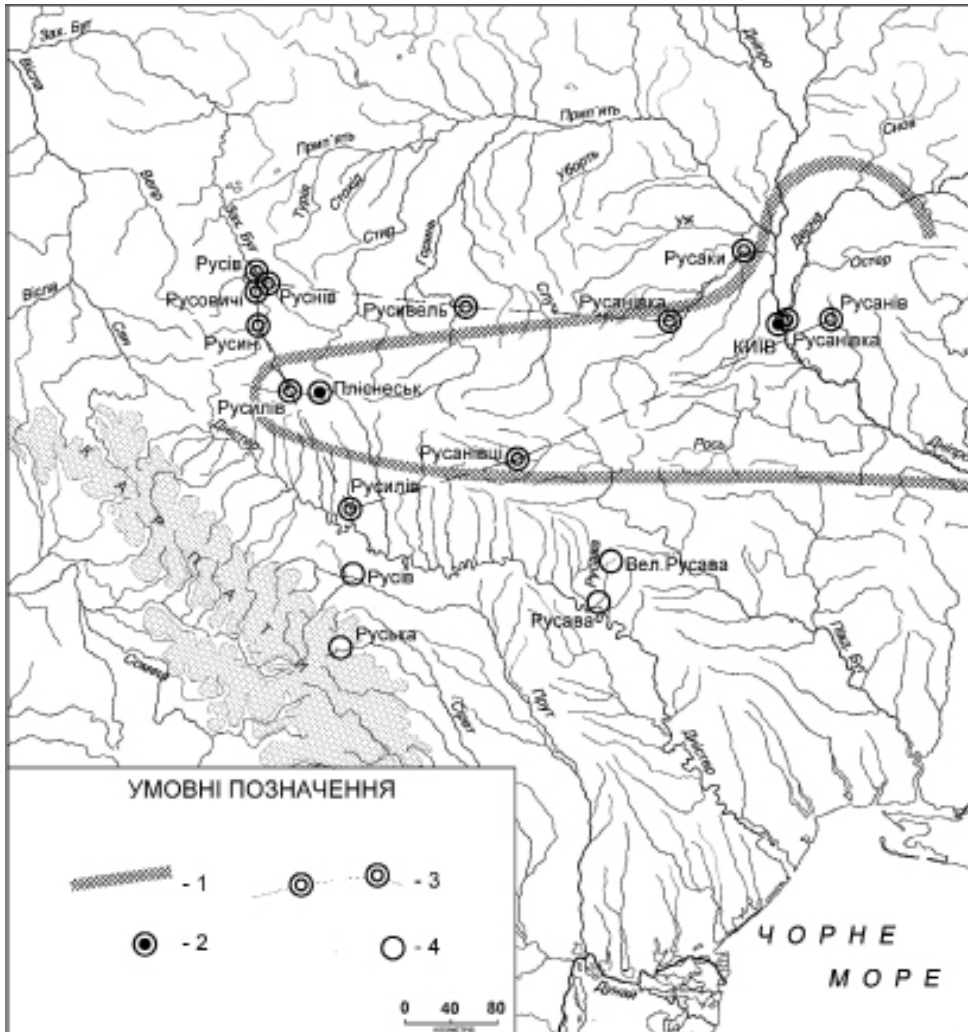

Рис. 10. Топоніми з коренем 'рус-' на території західніше від Дніпра: 1 – обриси Руської землі ('РЗ'); 2 – локалізовані перший та третій центри русі; 3 - топоніми з коренем 'рус-'; 4 – топоніми з коренем 'рус-' в українсько-молдавських контактних зонах

що її записала Казімежа Вісневська²⁴⁷. Легенда свідчить про існування колись на місці Грубешівського озера великого гóрода, у якому правив Славою, його доньку звали Славою²⁴⁸. У цьому контексті необхідно нагадати і свідчення ал-Мас'уді про слов'янські племена, у переліку яких фігурує також "плем'я, зване Дулаба, цар же їх називається Вандж-Слава"²⁴⁹. Це угруповання випадає отожднити з дулібами.

тронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.tnn.pl/tekst.php?id=34>

²⁴⁷ Podanie o Hrubieszowie i Sławęcinie: Z rękopisu Kazimiery Wiśniewskiej // Współczesne podania ludowe. – Lublin, 1982. –

S. 17–21. – [Електронний ресурс] / <http://osobliwosci.eduseek.interklasa.pl/~grzesiog/podania.htm>.

²⁴⁸ Диба Ю. Батьківщина... – С. 289–292.

²⁴⁹ Гаркави А. Я. Сказания... – С. 136.

Характеристика трьох груп русі та їхні території

Згадуючи Славію, Ібн Хаукал наголосив на вищості (за трактуванням А. Новосельцева – головний з них²⁵⁰) цього відгалуження русів. Подібно і в перському перекладі ал-Саваджі його також названо кращим (Бехтер). Саме важливими та головними характеризують слов'янські угруповання Волині кілька східних та західних авторів. Найперше, “Баварський географ” з першої половини IX ст. виділив серед інших слов'ян угруповання під назвою ‘Zeriuani’: *“Zeriuani, quod tantum est regnum ut ex eo cunctae gentes Sclavorum exortae sint et originem sicut affirmant ducant”* (“Серівани – це королівство настільки [велике], що з нього походять усі слов'янські народи, і ведуть, за їх словами, свій початок”)²⁵¹. Назва ‘Zeriuani’ за лінгвістичними даними засвідчує зв'язок з основою *сьгv-, що дає підстави реконструювати цей етнонім як *сьгv-jane й ототожнити його з населенням літописних “Червенських градів” – черв'янами²⁵².

У X ст. арабський історик ал-Мас'уді характеризував плем'я ‘валінана’ таким, що йому підкорялися інші слов'янські племена: *“З тих племен одне мало раніше, в давнину, владу (над ними), його царя звали Маджак, а само плем'я називалося Валінана. Цьому племені в давнину підкорялися усі інші слов'янські племена, бо (верховна) влада була у нього і всі царі йому підкорялися”*²⁵³.

Іспанський торгівець жидівського походження Ібрахім ібн Йа'куб, який у 960–980-х роках відвідав декілька європейських країн, зокрема Угорщину, Чехію (Прагу) та, вірогідно, Краків, виділяв серед слов'янських племен саме волинян: *“Вони [діляться на] численні різноманітні види. Колись зібрав їх цар, званий Маха, і був він з племені, яке називалося Валітаба; було це плем'я у них шанованим. Потім порушилося їх слово, і припинився їх [державний] порядок, племена їх стали [окремими] групами і запанував в кожному з їхнього племені цар”*²⁵⁴.

У згаданому втраченому рукописі 1702 р., що його віднайшов й проаналізував А. Кримський, Славія фігурує як ‘Ч-р-н-к’. Дослідник побачив у ній Чернігів. Проте під цією назвою може фігурувати й Червенська земля. Плутанина між Червеном та Черніговом у давніх текстах вже відзначалася. Наприклад, автор “Західноукраїнської хронологічної компіляції” кінця XVI ст., переписуючи М. Бельського, замінив волинський Червен на Чернігів, а великопольський Плоцьк на Полоцьк²⁵⁵.

Отже Західну Волинь, включно із Забужжям, східні географи цілком могли приймати за Славію²⁵⁶ – одну з трьох груп русі. Наділення Славії

²⁵⁰ Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 417.

²⁵¹ Описание городов и областей к северу от Дуная, или Баварский географ // Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1993. – С. 13–14.

²⁵² Ляска В. Між Прагою, Києвом та Гнезно. Zeriuane/zuireani “Географа Баварського”: До проблеми етнопотестарних структур Волині у ранньому середньовіччі // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2014. – Вип. 8 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. 11–57.

²⁵³ Гаркави А. Я. Сказания... – С. 135–136.

²⁵⁴ Западноевропейские источники. – С. 78–79.

²⁵⁵ Шапов Я. Н., Лимонов Ю. А. История Руси в западноукраинской хронографической компиляции XVI в. // Древнейшие государства на территории СССР. 1975. – Москва, 1976. – С. 196–209.

²⁵⁶ Про вживання стосовно Волині терміну ‘Словенська земля’ та практику використання у літописі терміну ‘словене’ див. публікацію автора: Дибя Ю. “Словенська” та “лехітська” групи слов'ян у переліках народів Повісті временних літ й проблема початків Русі // Хроніки Ладомерії. Науковий збірник. Матеріали I Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 15-тій річниці створення Державного історико-культурного заповідника “Стародавній Володимир”, 27 жовтня

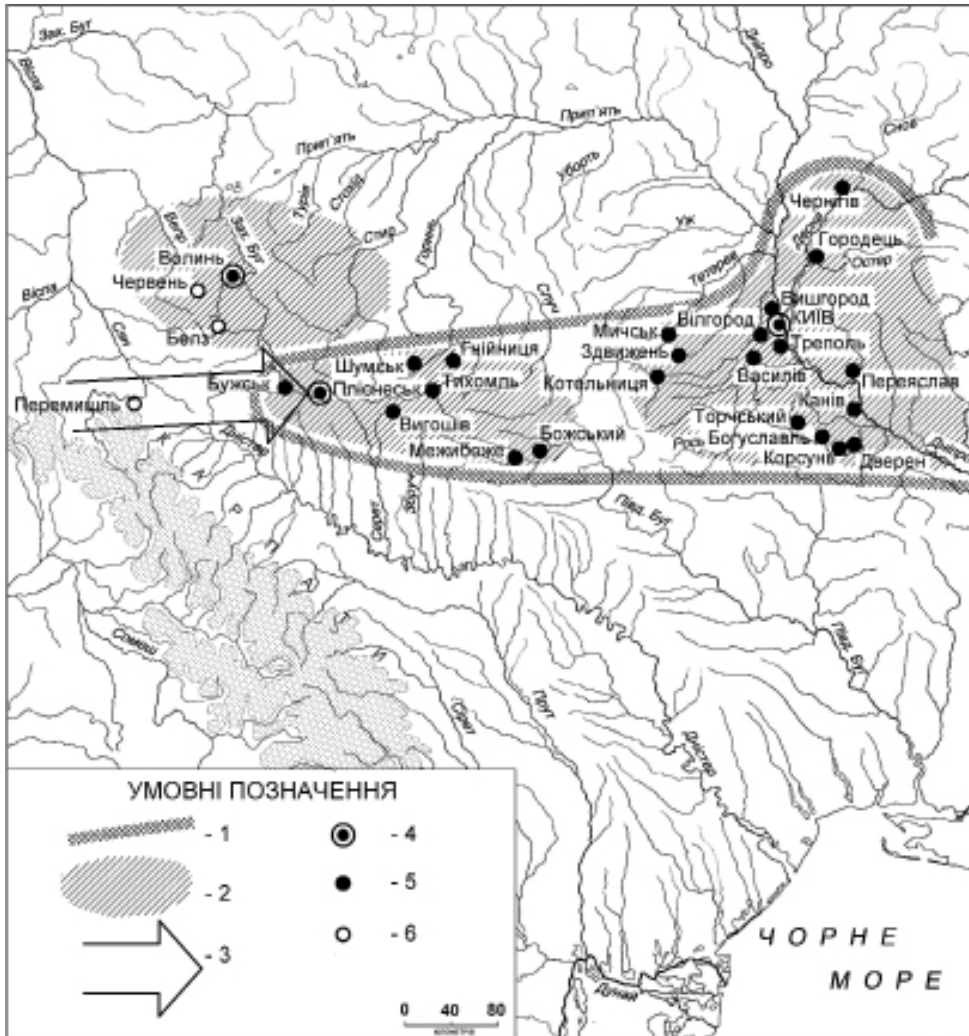

Рис. 11. Локалізація трьох груп русі: 1 – обриси Руської землі ('РЗ'); 2 – територія окремих груп русі; 3 – напрям сфери впливу чеської держави по "річки Буг і Стир"; 4 – центри трьох груп русі; 5 – згадані у літописах городи Руської землі; 6 – інші населені пункти

особливим статусом найвищої групи русі, радше, відображає її роль серед інших слов'янських племен. Водночас вивищували її й прямі контакти з руссю. Цей статус не передбачав їхнього підкорення чи безпосереднє управління русами. Він, радше, відображає паритетні союзницькі відносини, в яких Славії, передовсім, відводилася роль посередника балтійської торгівлі Бугом та Віслою. Важливу роль волинським слов'янам приділено також у приготуваннях русі до морських походів. Саме від них руси купували (*sic!*) однодревки, сплаваючи їх південними

допливами Прип'яті. Обидві сторони – слов'яни та руси – діяли, за влучним зауваженням О. Толочка, як *“добре відлагоджений механізм”*, у якому кожна зі сторін *“знає свої ролі та виконує їх рутинно, за давно заведеним звичаєм”*²⁵⁷.

Унікальна практика сплаву товарів дала поштовх до зародження у майбутньому окремої професійної верстви, званої як Плисаки/Плісаки (пол. Flisaki). Ця українізована версія терміну походить від німецького ‘Flus’ – річка (пор. пол. flis – rzeczny spław towarów). Діяльність плісаків, зароджена наприкінці IX – на початку X ст. під контролем русів, дотривала до XIX ст., коли її поступово витіснили залізничні перевезення²⁵⁸. Саме Арта, розташована у верхів'ї Бугу та Стиру, здійснювала контроль сплавної торгівлі до Києва через волинські землі, що й відзначав Ібн Хаукал (II) фразою *“Самі ж вони спускаються по воді для торгівлі”*²⁵⁹.

Про конкретні межі території кожної з трьох груп русів, на яких поширювався їхній вплив, можна говорити лише з певною долею умовності, адже головна їх роль між Середнім Дніпром та витоками Західного Бугу – контроль вузької смуги торговельного шляху. Проте цей шлях був зоною притягання для найближчих сільських та протоміських громад, що включалися до супроводження торговельних валок та забезпечення їх відпочинку на різних відтинках шляху.

У межах смуги русі вирізняються дві групи притягання (рис. 11). Територія Славії тяжіла до басейну Західного Бугу та витоків Прип'яті й мала найтісніші контакти із Артою. Арта/Пліснеське городище виступала центром притягання для городів, розташованих у верхів'ях Південного Бугу, правих допливів Прип'яті та Західного Бугу. До території русі з центром у Куїяві/Києві належать городи, розташовані по Десні та правих допливах Дніпра. Окрім того, її межі окреслює система Змійових валів Середнього Подніпров'я (рис. 6).

Кожну з цих груп русі інформатори східних географів знали за їхніми власними назвами. Група з центром у Куїябі/Києві була відома за загальною назвою ‘рус’. Назва групи ‘Славія’ наочно показує належність до слов'янського племені, яке приєдналося до міжнародної торгівлі русів. Тісну співпрацю цієї групи з руссю та взаємне укорінення русів в місцевому слов'янському середовищі, засвідчують тогочасні документи. У Раффельштеттенському митному статуті русь називають *“слов'янами з Русі”* (Sclavi de Rugis), а арабський географ IX ст. Ібн Хордадбех, згадуючи *“купців ар-рус”*, які торгують з Візантією та Хазарією, сприймав їх за *“рід слов'ян”*.

Назва Артанія/Арсанія/Arthania випадає із зрозумілого та звичного етнонімічного ряду, проте на карті українського Правобережжя її територія окреслюється однокореновими топонімами, збереженими в контактних зонах на сусідніх територіях (рис. 12). Ця схема вказує на поширення співзвучних назв на зовнішніх ареалах Артанії. За правилом периферійних архаїзмів, у минулому вона існувала і на теренах між ними, тобто зоні географічного притягання Пліснеського городища – Арти.

Визначене для кожної з трьох груп русів місце на теренах Східної Європи та конфігурація їхньої території охоплюють, загалом, незначний обсяг (рис. 13), аж ніяк не співмірний зі звичним (пропагованим від шкільних атласів та науково-популярних видань до академічних праць) уявленням про Русь IX–X ст., простягнуту від Білого моря на півночі до Чорного – на півдні і від Карпат на південному заході до р. Печори на північному сході. Існуюча практика картографування тогочасних руських володінь абсолютно не

²⁵⁷ Толочко А. П. Очерки... – С. 216.

²⁵⁸ Діба Ю. Батьківщина... – С. 169–172.

²⁵⁹ Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 412.

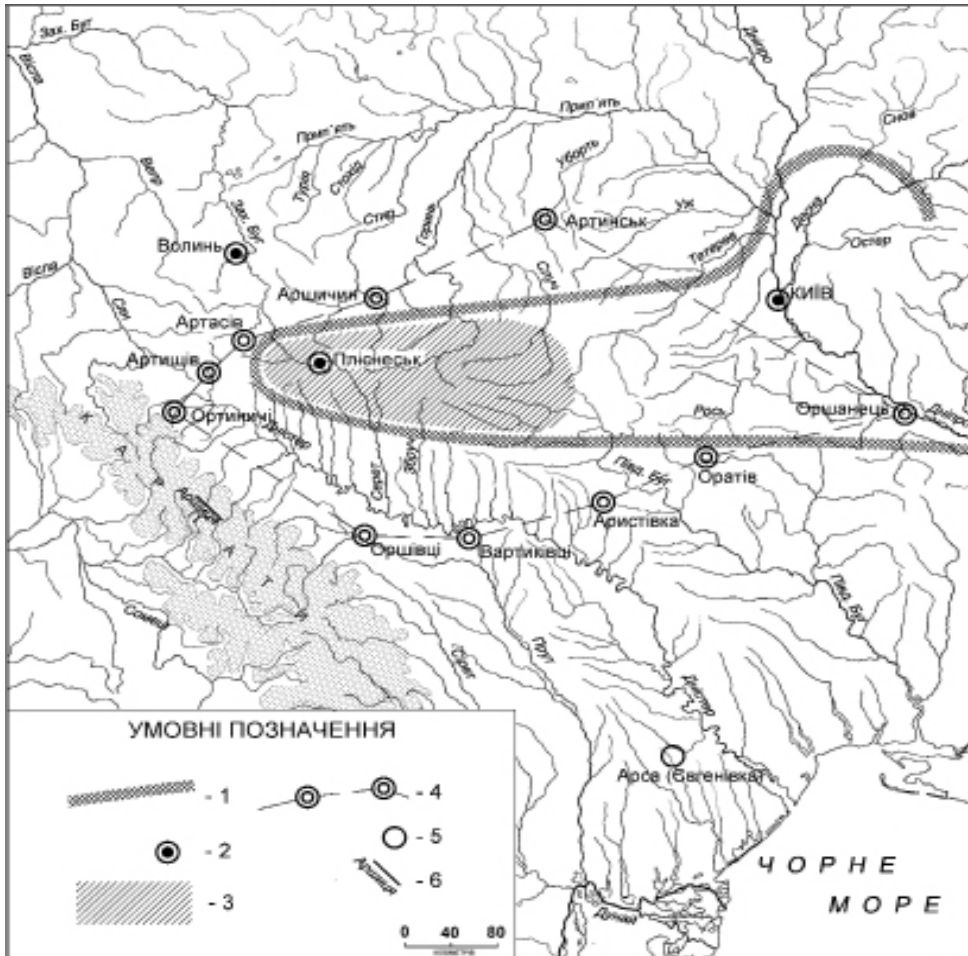

Рис. 12. Топоніми на 'арт(с)-', 'орт(с)-' в периферійних ареалах третьої групи русі – Артанії: 1 – обриси Руської землі ('РЗ'); 2 – три центри русі; 3 – територія Артанії; 4 – периферійні топонімічні архаїзми, похідні від назви Артанії; 5 – віддалені топоніми; 6 – назва карпатського хребта

враховує усіх тонкощів співіснування русі та місцевих східнослов'янських племен, дат їх інкорпорації русами та ступінь підпорядкування Києву.

Запропонована візуальна картина початків освоєння русами півдня Східної Європи не узгоджується з основним набором положень, сформованих від часів Василя Татіщева навколо теми походження Русі. У цьому контексті вважаю за необхідне відзначити наукову позицію А. Назаренка, який принципово відрізняє русів ("варягов первой волны"²⁶⁰), чий зусилля формували широтну орієнтацію 'РЗ', від скандинавських ватаг – засновників мережі торговельних та обмінних факторій східноєвропейського північного сходу.

Попри те, що запропонована широтна конфігурація розташування трьох груп русі східних джерел, в основному, контрастує з дотеперішньою науковою

²⁶⁰ Назаренко А. В. Русь XI века... – С. 46.

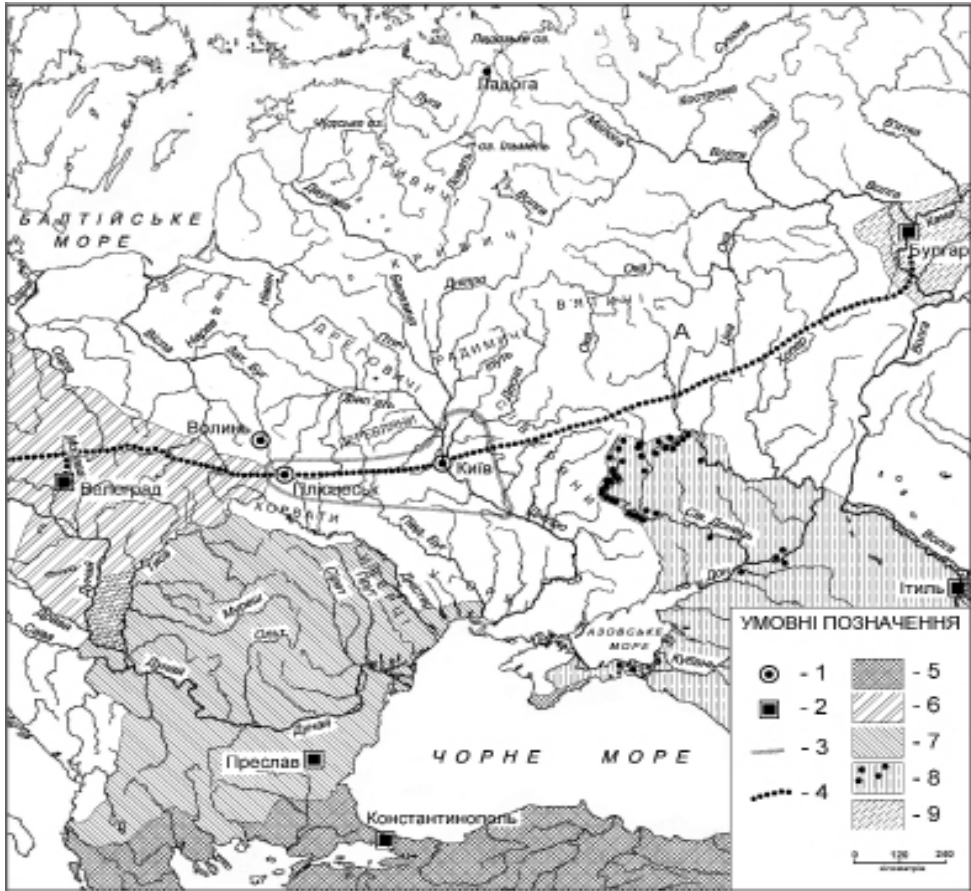

Рис. 13. Руська земля на політичній карті Центральної та Східної Європи 2 пол. IX ст.: 1 – три центри русі; 2 – столиці сусідніх політичних утворень; 3 – обриси Руської землі ('РЗ'); 4 – торговельний маршрут Булгар–Київ–Регензбург; 5 – території підвладні Візантії; 6 – території підвладні Великій Моравії; 7 – території підвладні Болгарії; 8 – території підвладні Хозарії та хозарські фортеці; 9 – територія Волзько-Камської Булгарії

традицією, вона, все ж, цілком корелюється із прямою літописною звісткою, залишеною волинським книжником у характеристиці Данила Романовича, написаній з нагоди його відвідання ставки Батія: "У злѣ зла . чѣть Татарьская . Данилови Романовичю . князю бывшоу великоу . вбладавшоу Роускою землею . Киевомъ и Володимиромъ . и Галичемъ . со братомъ си инѣми странами . нѣнѣ сѣдить . на колъноу . и холопомъ называетъ"²⁶¹. Перелічені тут три складові Руської землі – Київ, Володимир та Галич, фактично, виступають спадкоємцями трьох груп русі, згаданих у східних джерелах й ідентифікованих у цьому дослідженні.

Національний університет "Львівська політехніка"

²⁶¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 808.